
MATERIALE SHKENCORE DHE KUMTESA

ADEM BUNGURI

KONTRIBUTI I ARKEOLOGJISË NË IDENTIFIKIMIN E FORTIFIKIMEVE TË PERIUdhËS SË SKËNDERBEUT NË RAJONIN E DIBRËS*

Një aspekt i rëndësishëm i punës studimore për të hedhur më shumë dritë mbi epopenë skënderbejane, është vendosja e korrelacioneve adekuate midis burimeve historike dhe atyre arkeologjike. Kjo gjë kërkon padyshim kryerjen e kërkimeve arkeologjike në kalatë, fortifikimet apo strukturat e tjera që kronologjikisht i referohen periudhës në shqyrtim. Edhe pse është fjala vetëm për një periudhë 25-vjeçare (1443-1468), pra kohësisht mjaft të kufizuar dhe në terma arkeologjik vështirë e identifikueshme, çelësi i zgjidhjes, është studimi më i thelluar i burimeve arkeologjike dhe gjeografisë historike, si dhe bashkëpunimi midis studiuesve të arkeologjisë dhe atyre të historisë mesjetare. Ky bashkëpunim është i nevojshëm, veçanërisht kur bëhet fjalë për monumente arkeologjiko-historik, kronologjikisht të lidhura me periudhën e Skënderbeut dhe bëhet i domosdoshëm edhe për faktin, se në studimet historiografike është shfaqur edhe ndonjë pikëpamje subjektive dhe voluntariste, që buron si nga mungesa e këtij bashkëpunimi ashtu edhe nga njohja e pamjaftueshme e terrenit¹. Kërkimet arkeologjike mbi fortifikimet e Skënderbeut kanë qenë të kufizuara vetëm në disa kala të kësaj periudhe apo struktura të tjera brenda tyre. Në periudhën 1964-2018 gërmime arkeologjike janë kryer në qytetin e Stelushit (1964-1966)², qytetin e Lissosit (1968-1970)³, në kalanë e Krujës (1977-1980)⁴, në kalanë e fshehtë të Skënderbeut në Daulë të Kurbinit (1983-1985)⁵, në

---

* Kumtesë e mbajtur në konferencën shkencore “Ditët e Albanologjisë”, sesioni IX, 3-4 dhjetor 2018.

¹ BIÇOKU 2002, 410-411; BIÇOKU 2003, 7-29; BIÇOKU 2005, 68; BIÇOKU 2006a 61-82; BIÇOKU 2006b, 79-82; BIÇOKU 2016, 89-121; 122-133; 163-168.

² ANAMALI, 1967, 105-112.

³ PRENDI 1969, 241-247.

⁴ KOMATA 1982, 221-228.

⁵ SARAÇI 1987, 203-214.

kalanë e Matricës në Rubik (2016)⁶ dhe janë kryer punime pastrimi të sistemit fortifikues të kalasë së Petralbës (Gur i Bardhë) nga Instituti i Monumenteve të Kulturës.

Objekt i këtij punimi janë rezultatet e vrojtimeve sipërfaqësore të kryera nga autori në disa nga fortifikimet e kësaj periudhe, topografikisht të lokalizuara në rajonin e Dibrës⁷. Ai synon jo vetëm paraqitjen para opinionit shkencor të këtyre rezultateve, por edhe korrigjimin e ndonjë mendimi voluntarist që nuk i përgjigjet të vërtetës historike. Që në fillim duhet të vemë në dukje konstatimin tonë mbi përputhjen e plotë të përshkrimeve të Barletit me topografinë e kalave të Skënderbeut në terren, aq sa shpesh mbetesh i mahnitur nga detajet dhe saktësia e tyre. Kalatë dhe strukturat fortifikuese që lidhen me periudhën e Skënderbeut në rajonin e Dibrës, janë: Kalaja e Koxhaxhikut (Zhupë-Dibër), Kështjella e Modricit (Dibër), Kalaja e Skudrinës (Rekë-Dibër), Kalaja e fshehtë e Skënderbeut në Çidhën të Poshtme, Qyteti i Stelushit (Qafë-Murrë) në kufirin midis Dibrës dhe Matit, Qyteza e Valikardhës (Bulqizë) dhe Kulla e Skënderbeut (Vajkal-Bulqizë). Sipas vlerësimit kronologjik ato ndahen në dy kategori:

a. Fortifikime më të hershme prehistorike, antike të vona dhe mesjetare, gjegjësisht të periudhës së Skënderbeut.

⁶ HOXHA 2016,151-171.

⁷ Në periudhën 1993-2018 janë kryer nga autori disa survejime në monumentet arkeologjiko-historik të rajonit të Dibrës, që ruajnë dëshmi arkeologjike të periudhës së Skënderbeut, përkatësisht në kalanë e Koxhaxhikut (1993, 2006, 2007), kështjellën e Modricës (1993, 2006), kështjellën e Skudrinës në Rekë të Poshtme (2009), kalanë e fshehtë të Skënderbeut në Çidhën e Poshtme (2005-2006), në qytezën e Valikardhës (2009) dhe kullën e Skënderbeut në Vajkal të Bulqizës (2017-2018). Disa nga rezultatet kryesore të vrojtimeve sipërfaqësore në rajonin e Dibrës janë: zbulimi i trakteve mesjetare të kalasë së Koxhaxhikut, zbulimi i varoshit në kalanë e Koxhaxhikut, zbulimi i murrit rrethues dhe sterës së kështjellës së Modricës dhe identifikimi i saj me Modricën e Skënderbeut, zbulimi i strukturave mesjetare në kalanë e Skudrinës, zbulimi i kalasë së fshehtë të Skënderbeut (Çidhën e Poshtme), zbulimi i mureve të periudhës së vonë antike dhe i strukturave mesjetare në qytezën e Valikardhës, zbulimi i kullës mbrojtëse dhe sterës në Kullën e Skënderbeut në Vajkal, dhe padyshim sjellja e të dhënave të reja arkeologjike mbi disa fortifikime të periudhës së Skënderbeut në rajonin e Dibrës. Dokumentacioni grafik është përgatitur kryesisht nga topografi P. Naipi (kalaja e Koxhaxhikut, Modricës, Skudrinës dhe Valikardhës) dhe pjesërisht nga dr. E. Hobdari (Kulla e Skënderbeut), ndërsa fotografitë janë të autorit. Me këtë rast, falënderojmë të gjithë miqtë dhe bashkëpunëtorët që më kanë shoqëruar dhe ndihmuar gjatë vizitave në monumentet e mësipërm.

b. Fortifikime të lidhura ekskluzivisht me periudhën e Skënderbeut.

Në kategorinë e parë përfshihen: Kalaja e Koxhaxhikut, Kalaja e Skudrinës, qyteza e Valecardës, qyteti i Stelushit, ndërsa në kategorinë e dytë kështjella e Modricës, kalaja e fshehtë e Skënderbeut në Çidhën të Poshtme dhe kulla e Skënderbeut në Vajkal (*fig. 1*). Kalatë dhe strukturat fortifikuese që lidhen me periudhën e Skënderbeut në rajonin e Dibrës, janë: kalaja e Koxhaxhikut (Zhupë-Dibër), kështjella e Modricit (Drinkoll-Dibër), kalaja e Skudrinës (Rekë-Dibër), kalaja e fshehtë e Skënderbeut (Çidhën e Poshtme-Dibër), qyteza e Valikardhës (Valikardhë-Bulqizë), Kulla e Skënderbeut (Vajkal-Bulqizë), qyteti i Stelushit (Qafë-Murrë) në kufirin midis Dibrës dhe Matit etj. (*fig. 1-hartë e disa kalave të Skënderbeut*).

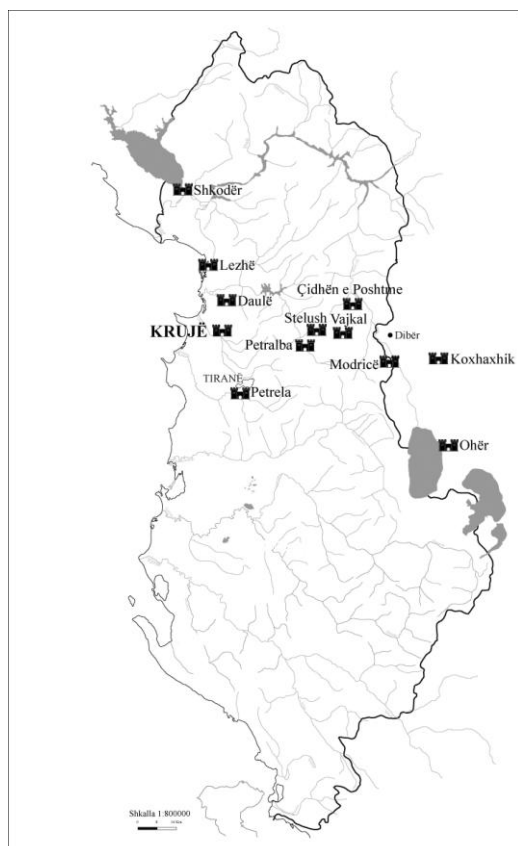

Fig. 1. Hartë e disa fortifikimeve të periudhës së Skënderbeut

Sipas vlerësimit kronologjik ato mund të ndahen në dy kategori:

a. Fortifikime mesjetare, gjasisht të periudhës së Skënderbeut, me depozitime më të hershme të periudhës prehistorike dhe asaj të vonë antike.

b. Fortifikime të lidhura ekskluzivisht me periudhën e Skënderbeut.

Në kategorinë e parë përfshihen: Kalaja e Koxhaxhikut, Kalaja e Skudrinës, qyteza e Valecardës, qyteti i Stelushit, ndërsa në kategorinë e dytë kështjella e Modricës, kalaja e fshehtë e Skënderbeut në Çidhën të Poshtme dhe kulla e Skënderbeut në Vajkal. Në këtë punim do të trajtohen shkurt disa prej monumenteve të mësipërm.

1. Kalaja e Koxhaxhikut (Dibër) (x-41°44', y-20°59', z-1160m)

Kalaja e Koxhaxhikut ndodhet në krahinën e Zhupës, midis Dibrës dhe Strugës, në krahun e djathtë të Drinit të Zi, në skajin lindor të Dibrës (Maqedonia e Veriut). Ajo është vendosur në një kreshtë shkëmbore me lartësi absolute 1160m dhe relative 360m, që ngrihet në luginën midis fshatrave Koxhaxhik në juglindje dhe Breshtan në veriperëndim, malit të Stogovës në lindje dhe përroit të Koçistës në veri. (fig. 2-3). Kalaja ka një pozicion të favorshëm strategjik në zotërim të rrugës Ohër-Dibër. Nga sipërfaqja e saj kontrollohet lehtësisht lugina e Drinit të Zi, nga kështjella e Modricës në jug deri në malin e Bardhë e atë të Pratit në veri, si edhe i gjithë krahu i djathtë i Drinit të Zi, nga kodrat e Zhupës në jug deri në qytetin e Dibrës së Madhe në veri, nga kalonte rruga antike dhe ajo mesjetare Koxhaxhik-Dibër. Rruga e Drinit të Zi bashkon dy arteriet më të rëndësishme rrugore transballkanike të periudhës romake: via Egnatia në jug (Ohër) dhe atë Lissus-Naissus në veri (Kukës). Duke qenë degëzimi verior i via Egnatias, rruga e Drinit të Zi përfaqëson një korridor mjaft strategjik për të gjitha periudhat prehistorike dhe historike. Pozita topografike e kalasë së Koxhaxhikut përpunet plotësisht me përshkrimin e Barletit mbi qytetin e Sfetigradit, aq sa ngjan si fotokopje e tij. Ai e cilëson këtë qytet si “vend fort i mbrojtur dhe gati i paafërshëm”,⁸ dhe tregon se “...vendi atje ishte aq i pjerrët, sa s’ të zinte këmba dhe gjëkund e s’kishe ku të mbaheshe, veçse me ndonjë litar të fortë”⁹, dhe se: “rreth murevet s’kishte veçse një rryp shumë të ngushtë që ishte

⁸ BARLETI (1537) 1964, VI, 235.

⁹ *Idem*, V, 198.

shesh, kurse pjesa tjetër e malit, që vinte menjëherë, ishte fund e krye një rrëpirë e hatashme”¹⁰. Ai shkruan se “Qyteti (i Sfetigradit) ishte malor e i ndërtuar në majë të një shkëmbi shumë të lartë, pa asnjë burim uji përbrenda, por edhe pa ndonjë lum afër për ta përdorur. Kishte vetëm një pus brenda, të hapur e të ndërtuar në mes të qytetit, nga kujdesi i lashtë i popullit për dobi vetjake e të njerëzve dhe sidomos për nevojat e luftës... Roja e gjitha përbëhej nga ushtarë dibranë”¹¹. Sipas Barletit kështjella e Sfetigradit (Koxhaxhikut) ka pasur madhësinë e kështjellës së Stelushit si dhe një pozitë topografike krejt të ngjashme me të, gjë që është konfirmuar nga gërmimet arkeologjike¹². Kalaja e Koxhaxhikut ruan gjurmë të banimit të saj gjatë periudhës së Bronzit të Vonë dhe Hekurit të Hershëm, periudhës së vonë antike dhe asaj mesjetare, si dhe pjesë të sistemit fortifikues të dy periudhave të fundit.

Fig. 2-3 Pamje jugore dhe veriore e kalasë së Koxhaxhikut

a. Periudha e Bronzit të Vonë dhe Hekurit të Hershëm (shek. XII-IX para Kr.)

Kësaj periudhe i takojnë disa fragmente enësh. Ata u gjetën në sipërfaqen e kalasë dhe në shpatet jugore të saj. Tre prej tyre janë punuar me brum të kuq argjilor, të përzier me kokriza rënore dhe guralecë të vegjël, me pjekje të njëtrajtshme por jo të plotë, me faqe të lëmuar mesatarisht, dhe ngjyrë kafe në të kuqëremtë, ndërsa ndeshen dhe ato me brum kafe në bezhë. Përfaqësojnë tipin e enëve dyvegjake, me vegjë të ngritura mbi buzë (fig. 4, 1-2, fig.5, 1-2), tip mjaft i përhapur në periudhën e Bronzit të Vonë dhe atë të tranzicionit Bronz-Hekur, si në territorin e

¹⁰ *Idem*, VI, 237.

¹¹ *Idem*, V, 220.

¹² ANAMALI 1967,105-110.

Shqipërisë (Maliq III¹³, Nezir VI (Mat)¹⁴, Gajtan III¹⁵, Zagorë II (Shkodër)¹⁶ e të Kosovës (Vlashnje, Hisar)¹⁷, ashtu edhe në atë të Pelagoonisë (grupi pelagonas)¹⁸ etj. Vetëm një prej pareteve ruan dekorin shiritor në trajtë brinjësh plastike, të zbukuruara me shtypje gishti dhe thellime bigle (fig. 4, 3, fig. 5, 5), teknikë dekorative kjo mjaft karakteristike për poçerinë e epokës së Bronzit në Shqipëri¹⁹ dhe në një areal mjaft të gjerë ballkanik²⁰. Megjithëse mjaft të pakta, ata e cilësojnë kalanë e Koxhaxhikut si një vendbanim kodrinor të periudhës së Bronzit të Vonë dhe fillimit të epokës së Hekurit. Vendbanime të tilla të vendosura në maja kodrash dhe të fortifikuara me mure prehistorike, njihen si kala të tipit Gajtan²¹, tip ku duhet të përfshihet edhe Koxhaxhiku, pavarësisht nga mungesa e fortifikimit prehistorik, që për shkak të mbrojtjes së fuqishme natyrore, duket se nuk ka qenë i nevojshëm.

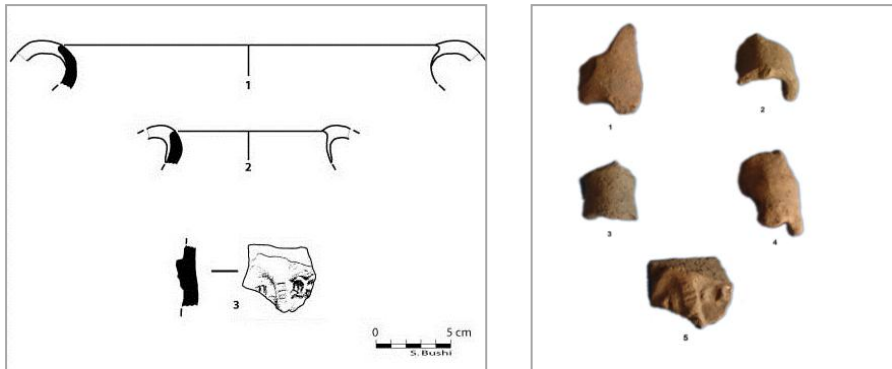

Fig. 4-5. *Fragmente enësh të Bronzit të Vonë (vizatime dhe foto)*

¹³ PRENDI 1977-1978, 13, tab. VIII, 2, IX, 5; PRENDI 1966, pl. XVII, 1, 6; PRENDI 1982, pl. IV, 9; PRENDI 1974, 107, tab. VIII, 1-5, IX, 3.

¹⁴ ANDREA 1990, 38, tab. XVI, 15-16.

¹⁵ JUBANI 1972, tab. X, 5.

¹⁶ ANDREA 1996, 31, tab. VII, 3.

¹⁷ BUNGURI-GASHI 2004, "AiA", Tiranë, Prishtinë; BUNGURI-GASHI 2006, "AiA", Tiranë, Prishtinë.

¹⁸ GARAŠANIN 1983b, 788, tab. CIX, 1-2.

¹⁹ PRENDI 1977-1978, 13.

²⁰ GARAŠANIN 1983a, 463-470, fig. 33, II, 1, 4 dhe III, 1, 4.

²¹ ISLAMI-CEKA 1965, 448-449.

b. Periudha e vonë antike (shek. V-VI pas Kr.). Kalaja ruan një sistem të thjeshtë fortifikues, që i përket periudhës së vonë antike dhe asaj mesjetare. Ky fortifikim gjendet në pjesën më të lartë të kreshtës shkëmbore të kalasë dhe përbëhet nga muri rrethues, një kullë katrore dhe hyrja pranë saj. Kreshta e kalasë mbyllet me një platformë të sheshtë afërsisht poligonale, me kalime të buta në këndet, që brenda mureve ka përmasa 58x34m, perimetër 145m dhe sipërfaqe rreth 1600m². Kjo platformë e fortifikuar, e njohur si “citadela”, ka rrënjë plotësisht shkëmbore nga jugperëndimi, perëndimi dhe veriperëndimi, ndërsa nga anët e tjera pjerrësia e shpateve të saj është shumë e madhe dhe thuajse e pangjithshme. Shtegu i vetëm që mundëson ngjitjen në kala, gjendet në anën verilindore të citadelës, prej ku realizohet komunikimi me varoshin dhe viset përreth. Linja e murit të çitadelës ndjek vijën kufizuese të kreshtës, përveç anës jugore, ku përfshin brenda sipërfaqes së mbrojtur dhe dy tarraca të ngushta, të përshtatshme për banim. Muri shfrytëzon aftësitë mbrojtëse të terrenit, duke përfshirë brenda tij shkëmbinj të lartë natyrorë, kur ato gjenden në linjën e murit, dhe ndërpritet aty ku ka rënie të rrëpita e të pangjithshme dhe s’ka nevojë për mbrojtje. Sot ruhen 7 trakte të mureve rrethuese, që i kemi emërtuar sipas germave të alfabetit: A, B, C, D, E, F dhe G, me gjatësi përkatësisht 2.00m, 3.50m, 6.00m, 2.10m, 9.00m, 6.00m dhe 22m dhe perimetër të lexueshëm 50.60m. Gjendja aktuale e tyre paraqitet sipas tabelës së mëposhtme:

Trakti	Muri A	Muri B	Muri C Kulla	Muri D	Muri E	Muri F	Muri G	Shuma
Gjatësia	2.00m	3.50m	6.00m	2.10m	9.00m	6.00m	22m	50.60m
Lartësia	1.50m	1.20m	1.50	0.50m	3.00m	3.00m	0.40m	0.40-3.00m
Gjërësia	?	?	1.40m	?	1.70m	1.60m	?	1.40-1.70m

Në kushtet e vrojtimit sipërfaqësor, është e vështirë veçimi tipologjik i mureve të periudhës së vonë antike prej atyre mesjetare, pasi muret e periudhës së parë janë mbuluar nga ato të mëvonshme, janë shembur ose dëmtuar. Megjithatë, duke u mbështetur në elementët më të sigurtë teknikë, mendojmë se periudhës së vonë antike i përket muri i parë i jashtëm i traktit C, me gjatësi të përgjithshme 6m. Është fjala për murin e jashtëm të kullës së vetme të fortifikimit, në të cilin ruhen dy fasada

muresh që veshin njëra-tjetrën, të lidhura përkatësisht me periudhën e vonë antike dhe atë mesjetare. Gjithashtu me këtë periudhë mund të lidhen edhe gjurmë të shkëputura të murit jugor, të vendosura më në brendësi se sa muri mesjetar, por për të sqaruar këtë duhen kryer gërmime pastrimi. Muri është ndërtuar me gurë lumorë dhe të terrenit, të lidhur me llaç të bollshëm gëlqeror, sipas teknikës *opus incertum*. Llaçi është i një cilësie të mirë, i përzier me shumë rërë të imët lumi dhe pak gëlqere paraprakisht të stazhionuar. Lartësia e ruajtjes së murit lëviz nga 0.40-0.80m, ndërsa gjerësia e saktë, nuk mund të matet, pasi faqja e brendshme është e mbuluar nga dherat. Fortifikimi i periudhës së vonë antike, i konstatuar edhe nga studiues të tjerë²², është aktualisht fortifikimi më i hershëm i kalasë së Koxhaxhikut. Megjithëse në ndonjë rast kjo kala është cilësuar edhe si “*agglomeration urban i halshtatit ilir, i fortifikuar me blloqe gurësh kuadratik*”²³, nuk gjetëm gjurmë të fortifikimit të periudhave më të hershme ilire apo asaj urbane. Gjithashtu nuk gjetëm as fragmente enësh të periudhës së vonë antike.

c. Periudha mesjetare (shek. XIV-XV pas Kr.)

1. Sistemi fortifikues. Kalaja është rifortifikuar thuajse tërësisht në periudhën mesjetare, kur janë plotësuar pjesët e dëmtuara të mureve dhe janë rindërtuar trakte të reja të tyre. Ata në pjesën më të madhe të perimetrit mbivendosen mbi linjën e mureve të periudhës së vonë antike, plotësojnë pjesët e shembura të tyre, dhe në rastin më të mirë, i përforcojnë ato me këmisha të jashtme, siç ndodh në fasadën jugore të kullës së vetme të kalasë. Me këtë periudhë lidhen të gjitha traktet e ruajtura, A-G, me gjatësi 50.60 m, përfshirë këtu edhe murin e dytë të jashtëm të kullës të përmendur më lart. Muret janë ndërtuar sipas teknikës *opus incertum* me gurë lumorë dhe të terrenit, të lidhur me llaç të bollshëm gëlqeror, të një cilësie të mirë. Llaçi përveç rërës së imtë të lumit përmban edhe shumë gëlqere të stazhionuar. Ai është përdorur me bollëk dhe përveç fugave me gjerësi 2-3cm, mbulon dhe një pjesë të faqes së jashtme të gurëve. Gurët nuk krijojnë rreshta horizontale dhe nuk nivelohen me copa gurësh të thyer. Gurët e fasadës së jashtme shpesh kanë rënë në faqet e kreshtës dhe muri nuk ruhet i plotë.

²² Микүльчич 1999, 404.

²³ ВІТРАКОВА – GROŽDANOVA 1966, 199.

Fig. 6a-b. *Trakte të murit jugor E*

Lartësia e ruajtjes së murit lëviz nga 0.40 deri në 2.50- 3.00m, ndërsa trashësia e tij, e matur me vështirësi vetëm në tri pika është 1.40-1.70m. Duhet theksuar se trashësia e murit është e vështirë të matet saktë, pasi faqja e brendshme e tij është e veshur nga dherat e pjerrësisë së kodrës.

Fig. 7-8. *Trakt i murit F dhe D*

Një trashësi e përafërt e mureve rrethuese është ndeshur edhe në kala të tjera mesjetare në Shqipëri si në Krujë (0.80-1.50m), në Shurdhah (1.30-2.60m), në Daulë të Krujës (0.75 m, 0.90 m, 1.10m, dhe 1.80m)²⁴, në Stelush(1.50-1.80m) dhe po aq në Petralbë (Gur i Bardhë)²⁵ etj.

Kulla e vetme juglindore me përmasa 6.00x6.00m, duket qartë se është rifortifikuar në periudhën mesjetare, pasi muri i periudhës së vonë antike, vishet në këtë periudhë në anën e jashtme jugore nga një mur i dytë përforcues, me trashësi 1.40m.

²⁴ SARAÇI 1987, 205; ADHAMI 1971, 87; SPAHIU - KOMATA 1974, 263.

²⁵ Sipas vrojtimeve të autorit në kalanë e Stelushit dhe në atë të Petralbës.

Fig.9-10-Muri I dhe II i jashtëm i kullës-trakti C

Hyrja e kalasë duhet të jetë në anën e majtë të kësaj kulle, pasi aty kalon shtegu i vetëm që lidh kalanë me varoshin. Në faqen e jashtme të murit jugor, në segmentin E shihet një vrimë cilindrike me diametër 6cm dhe thellësi të lexueshme 1.00m, e cila i takon mbetjeve të skelerisë metalike të ndërtimit (fig. 11). Vrima të tilla skelash, me formë rethore dhe përmasa të njëjta (6x6cm), që e përshkojnë murin në të gjithë trashësinë e tij, janë ndeshur edhe disa në fortifikime të tjera mesjetare të Shqipërisë, si në kalanë e Stelushit²⁶, kalanë e Ndroqit etj. Seksioni i tyre i njëjtë në të gjithë trashësinë e murit, dëshmon se për ndërtimin e këtyre skelerive janë përdorur tuba hekuri, teknikë e futur në ndërtimin e kalave nga arkitektët bizantinë.

Fig.11. Pamje e vrimës së skelerisë së ndërtimit

Në pjesën e brendshme veriore të “citadelës“ gjenden rrënojat e një godine, prej të cilës shihet vetëm një trakt muri me gjatësi 1.70m, dhe lartësi të faqes së jashtme 1.10m. Gjerësia nuk mund të matet saktë pasi faqja e brendshme është e mbuluar nga dherat, por nuk e kalon 1.00m. Teknika *opus mixtum* e ndërtimit të tij ndryshon nga ajo e mureve rrethuese. Në strukturën e tij,

përveç gurëve, gjenden rrallë edhe tulla me trashësi 4cm, të periudhës së

²⁶ Sipas vrojtimeve të autorit në murin e dytë rrethues të kalasë së Stelushit.

vonë antike, të ripërdorura pa ndonjë rregull, të lidhura me llaç gëlqeror me shumë gëlqere dhe pak rërë (fig. 12). Paraprakisht mund të supozohet se godina mund të lidhet me ndonjë objekt kulti, ndoshta me kishën e Shën Mërisë²⁷, por kjo mbetet të konfirmohet ose jo nga gërmimet.

Në anën jugore të kalasë, në pjesën më të ulët të saj dhe njëherësh më të mbrojtur nga erërat, gjenden gjurmë themelesh të godinave me gjerësi 0.60m, sa duket me karakter ushtarak.

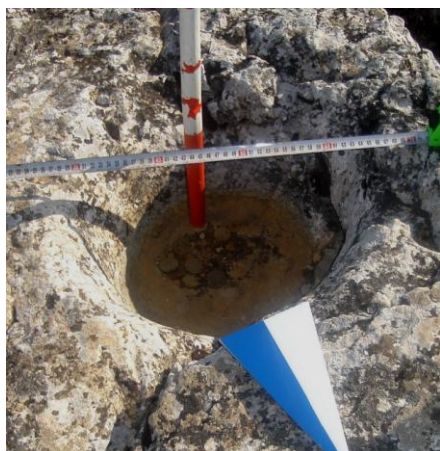

Fig.14. Pamje e dybekut nr. 1 të kalasë

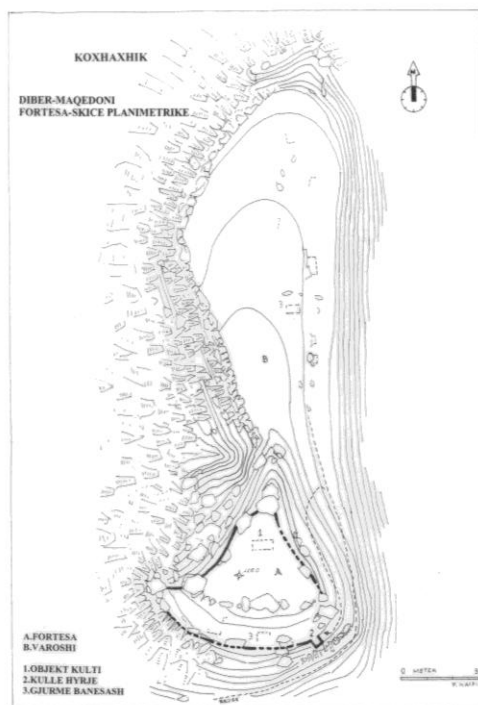

Fig. 13. Skicë planimetricke e kalasë së Koxhaxhikut

Gjithashtu në gjysmën jugore të syprinës së saj gjenden pranë njëritjetrit dy gurë të mëdhenj natyrorë, me sipërfaqe të sheshtë, që ruajnë në mesin e tyre nga një vrimë cilindrike me përmasa 0.30x0.30 x 0.20m dhe 0.20x0.16 x 0.15m, të përdorura si dybeqe për shtypjen e barutit²⁸ (fig. 14), identik me një gur të tillë të zbuluar së fundmi në Kullën e Skënderbeut në Vajkal (Bulqizë).

²⁷ BARLETI 1537 (1964), IV, 192. "Perlati (Pjetër Perlati-komandant i Sfetigradit-AB) mori masat...pastaj, nga një portë e vogël, që e ka emrin "Dibrane", i priti barbarët në qytet. U fut brenda vetëm purpurati (një nga këshilltarët e Sulltan Muratit II-AB) bashkë me tre ushtarë dhe dy shërbëtorë, të cilët përmes sheshit të qytetit, i shpuri në faltoren e Shën Mërisë, ku, pasi thiri më pleqtë e qytetit, urdhëroi të bëhej mbledhja".

²⁸ LLESHI 2005, 205, fig. 8.

Në pikëpamje kronologjike, besojmë se fortifikimi mesjetar i kalasë së Koxhaxhikut lidhet me periudhën e Skënderbeut dhe është i njëkohshëm me fortifikimet e kryera prej tij në Krujë, Petrelë, Guri i Bardhë (Petralbë) dhe Stelush²⁹. Me këtë periudhë përputhen teknika e ndërtimit të mureve rrethuese e përshkruar më lart, trashësia e vogël e tyre, mospërdorimi i tullave në përbërje të murreve, cilësitë teknike të llaçit, që shquhet për mbizotërim të gëlqeres në raport me rërën, përdorimi i skelerive prej tubash hekuri, si edhe shumica e materialit të imtë qeramik të gjetur në këtë kala. Në periudhën mesjetare kalaja mendohet të ketë qenë pajisur dhe me dy kalime të nëndheshme në trajtë tunelesh sekrete, element ky i pranishëm në mjaft fortifikime mesjetare.

2. *Varoshi*. Në anën verilindore të kalasë, pas një qafe të ngushtë, në një disnivel kuotash prej afro 20m, hapet një tarracë e gjerë me kushte mjaft të përshtatshme për banim, e njohur me emrin “*varosh*”. Në këtë tarracë me sipërfaqe afro 0,7ha (diametri veri-jug-145m, diametri lindje-perëndim - 47m) shtrihej qyteti mesjetar, i lidhur organikisht me kalanë. Edhe varoshi ka një pozitë të shkëlqyer natyrore dhe mjaft strategjike. I mbrojtur nga perëndimi dhe veriu prej rrënjëve shkëmbore të faqeve të tij, ai ka një pjerrësi të lehtë lindore. (fig. 15a). Në varosh ruhen gjurmë të shumta banesash me formë katërkëndëshe, të orientuara nga lindja, zakonisht të mbështetura në shkëmbenj natyrorë. Në pjesën qendrore më të dukshme të tij, shihen themelet e një godine katërkëndëshe me përmasa të jashtme 7.00 x4.50 m, të shënuara nga gurë të mëdhenj, me gjerësi 0.90m (fig. 15b).

Fig. 15a. *Pamje e varoshit;*

Fig. 15b. *Themele godinash në varosh*

²⁹ KARAISKAJ 2016, 155: "Fortifikimet në të cilat vuri dorë Skënderbeu, ishin në radhë të parë: Kruja, Petrela, Guri i Bardhë (Petralba), Stelushi e Sfetigradi".

Ana lindore e varoshit kufizohet nga gjurmët e një muri të gjatë tarracimi, që ka shërbyer si trase edhe për rrugën e karrove që ngjitej në varosh, e cila është qartë e dukshme (fig. 16).

Trakte të kësaj rruge shihen edhe në lëndinën fushore në jug të kalasë, ndërkohë që bashkimi i tyre nëpër shpatin e pjerrët të kodrës, në terren ende nuk është gjetur. Gjurmë të banesave apo të godinave të n dryshme, ruhen gjithashtu edhe në rrëzën jugore të kreshtës së kalasë, jashtë

Fig.16. Traseja e rrugës së varoshit

varoshit, aty ku fillon lëndina e madhe fushore prej disa hektarësh. Duket se ato janë vendosur atje në kohën e lulëzimit të qytetit, kur ai njohu rritjen më të madhe të tij. Sipas studiuësve, qyteti ka qenë furnizuar me ujë të pijshëm nga gurra “Kërmzesu”(turqisht-uji i kuq) e kodrës Byk-Duruk, vetëm 4km në lindje të kalasë³⁰. Ujësjiellësi përbëhet prej qyngjesh qeramike, fragmente të cilave janë gjetur herë pas here nga banorët lokalë, por të paruajtura, për vlerësimin e tyre kronologjik. Furnizimi i kalave mesjetare me ujë nga burime të jashtme realizohej me tubacione qyngjesh qeramike, ndërsa ruajtja e tij me anë sterash të ndërtuara me kujdes brenda zonës ushtarake³¹.

3. *Varreza* . Në rrafshinën e madhe kodrinore që shtrihet në jug të kalasë së Koxhaxhikut, shtrihet një varrezë e madhe me sipërfaqe mbi 2ha. Ajo përbëhet nga varreza e poshtme në jug dhe ajo e epërme në veri, me ndryshime të qarta midis tyre, si në aspektin arkitektonik ashtu edhe në atë konceptual, religjioz dhe kronologjik. Sipas një vlerësimi paraprak, ata duket se lidhen me dy periudha të ndryshme përdorimi, që kronologjikisht u referohen shek. XV dhe XVIII pas Kr. Periudhës së parë të shek. XV, mendojmë se i përket varreza e poshtme, në pjesën jugore të lëndinës së varreve. Ajo përbëhet nga qindra varre me konstruktion të njëjtë dhe orientim lindje-perëndim. Varret janë

³⁰ LLESHI 2005, 200; MURRA 2005, 134.

³¹ KOMATA 1982, 225-226, fig. 6-7; KARAISKAJ 1985, 59 vv, fig. 5.

konturuar me gurë në të gjitha anët, pa gurë të veçantë kufizues te koka dhe te këmbët. (fig. 17a). Krahas varreve individualë, ka edhe shumë varre masiv. Ato kanë formë drejtkëndëshe ose katërkëndëshe dhe ndryshojnë vetëm nga përmasat e tyre, disa prej të cilave janë: 2.00x2.90m, 3.50x4.00m, 4.00x5.50m, 4.00x6.00m, 6.00x4.50m, 5.00x8.80m etj. (fig. 17b). Megjithëse e pastudiuar në pikëpamje arkeologjike, varreza e poshtme hap diskutime dhe shtron nevojën e gërmimeve arkeologjike³². Periudhës së dytë të shek. XVIII, i takon varreza e epërme, e vendosur në pjesën veriore të lëndinës së varreve, ku përdoret tipi i varrit individual me gurë kufizues vetëm tek koka dhe këmbët, në disa prej të cilëve gjenden edhe epitafe në osmanisht.

Fig. 17a. Pamje e pjesshme e varrezës së poshtme

Fig. 17b. Pamje e pjesshme e varreve masive

4. *Qeramika*. Periudhës mesjetare paraosmane (shek. XIV–XV pas Kr.) i përketin fragmentet më të shumta të enëve, të mbledhura në sipërfaqen e kalasë e të varrosit, si dhe në shpatet lindore e jugore të kreshtës së saj. Në pikëpamje teknologjike, veçohen dy grupe enësh :

a. Enët e grupit të parë, që mbizotërojnë, janë punuar me baltë bezhë në gri dhe gri në të zezë, të pastruar nga lëndët e huaja, dhe kanë pjekje e lëmim të mirë. Janë kryesisht enë kuzhine, të përdorura për zierje dhe shpesh ruajnë njollat e tymosjes dhe të zjarrit.

b. Enët e grupit të dytë me baltë okër të hapur në rozë, janë më të ralla. Kanë brum të pastër me ngjyrë rozë, pjekje e lëmim të mirë dhe

³² Mundësia hipotetike e lidhjes së varrezës së poshtme me mesin e shek. XV pas Kr. është e pakonfirmuar arkeologjikisht dhe mbështetet vetëm në tipin konstruktiv të varreve si dhe në parimin logjik se varret masive përdorëshin vetëm në raste luftërash, sëmundjesh epidemike apo fatkeqësish natyrore.

paraqiten të zbukuruara me pikturim paste të bardhë. U takojnë enëve të tavolinës dhe të pijes. Format kryesore të enëve të grupit të parë janë vorbat, që ndeshen në dy variante: vorba me grykë konike dhe buzë të profiluara për puthitjen e kapakut, me përdorim më të gjërë (*fig. 18a, 1-5; fig. 18b, 1-5, 7-8*) dhe vorba me grykë konike dhe buzë të hapura anash (*fig. 18a, 6; fig. 18b, 6*). Të dy variantet mbështeteshin mbi funde të sheshtë apo lehtë konkav (*fig. 19a, 1-3*). Ato janë pajisur me vegjë shiritore vertikale, që dalin nën grykë, në ndonjë rast të zbukuruara me thellime thike (*fig. 19a, 4-5*). Një pjesë e vorbave paraqiten të zbukuruara me inçizim vijash të çarkut, që e qarkojnë enën horizontalisht (*fig. 19a, 6-10; fig. 19b, 1-4*). Në një rast të vetëm ndeshet kombinimi i vijave të çarkut dhe një rreshti thellimesh me bigël, dekor ky i njohur në kulturat tona mesjetare të shek. XII-XIV³³. (*fig. 19a, 11; fig. 19b, 5*) si dhe shiriti plastik i zbukuruar me gropëzime gishti (*fig. 19b, 6*). Vorba të ngjashme, të zbukuruara me këto motive, janë zbuluar gjithashtu në kalatë e Skënderbeut në Stelush (Qafë-Murrë)³⁴, në Gurin e Pishkashit (Prenjas), në kalanë e Petrelës (Tiranë) dhe në qytetin e Shurdhahut³⁵, në kalanë e Krujës³⁶, në kalanë e fshehtë të Skënderbeut në Daulë të Krujës³⁷, në gradishtën e Symzës (Korçë)³⁸ etj., të datuara në shek. XIV-XV pas Kr. Në grupin e dytë të qeramikës me brum okër në rozë, përmendim qafën e një kane me grykë konike, me brum të pastër rozë, të zbukuruar me pikturim mat të bardhë shiritash horizontal e vertikal (*fig. 19a, 8; fig. 19b, 9*). Tipi i kanave me qafë të gjatë vazhdon nga qeramika e vonë antike në atë mesjetare dhe ndeshet në kalanë e Stelushit, të Pishkashit dhe të Petrelës³⁹, në kalanë e Krujës⁴⁰, si dhe në vise të tjera të Ballkanit⁴¹. Nga brumi dhe analogjitë, përfaqëson një import me origjinë nga Mesdheu Lindor, gjasisht nga punishtet qeramike

³³ KOMATA 1969, 222-226, tab. VII, 1-7, 10-14, VIII, 16-17, 20-23; KARAISKAJ 1979-1980, tab. IX, 3.8.

³⁴ ANAMALI 1967, 4, 106; ANAMALI 1969, 249 – 253

³⁵ KOMATA 1969, 222-226, tab. II, 1, 4, 6, 7; IV, 1, 3, 7; V, 1-4; VII, 1-4, 8, 10, 11; VIII, 4..

³⁶ KOMATA 1982, tab. V, 1-4, 7, 9-10.

³⁷ SARAÇI 1987, 211-212, tab. II, 1-7, III, 1-7, IV, 1-6.

³⁸ KARAISKAJ 1979-1980, tab. IX, 3.

³⁹ KOMATA 1969, 226.

⁴⁰ KOMATA 1982, 1, 227, tab. II, 1-2.

⁴¹ KOMATA 1969, 226, shën. nr. 21.

të Qipros dhe datohet pas shek. XIV⁴². Të njëjtës periudhë i përkasin edhe dy fragmente enësh të zbukuruara me pikturim shiritash të bardhë (fig. 19b, 10-11) si dhe dy vegjë shiritore vertikale, me zbukurim të thellimesh thike në qendër të kombinuar me shirita anësor të pikturuar me pastë të bardhë (fig. 19b, 7-8).

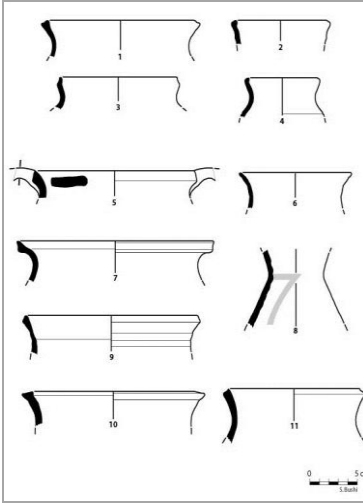

Fig. 18a. *Fragmente enësh mesjetare*

Fig. 18b. *Foto enësh mesjetare*

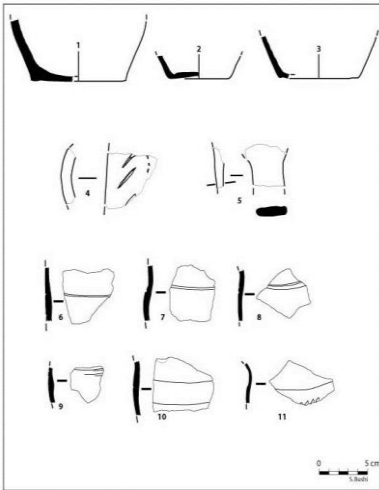

Fig. 19a. *Fragmente fundesh e dekoresh*

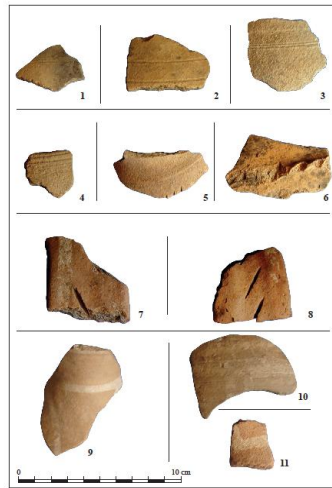

Fig. 19b. *Foto dekoresh të enëve mesjetare*

⁴² STERN 1997, 48-50, fig. 9, a-b.

Të dhënat arkeologjike të paraqitura më lart, dëshmojnë se kalaja e Koxhaxhikut përfaqëson një kala ilire të periudhës së Bronzit të Vonë dhe Hekurit të Hershëm. Në periudhën e vonë antike ajo fortifikohet për herë të parë me mure mbrojtëse, dhe rifortifikohet në periudhën mesjetare gjatë shek. XIV-XV pas Kr. Kjo është edhe periudha më intensive e jetës në këtë kala, ku mendojmë se është plotësisht i mundur lokalizimi i qytetit mesjetar të Sfetigradit⁴³. Këto të dhëna rrëzojnë pohimin e pavarëtetë të K. Biçokut se: *“Pranë këtij fshati është një shkëmb i lartë që ka shërbyer si pikë vrojtimi. Thuhet se aty ka qenë kalaja...Në Koxhaxhik nuk ka gjurmë kështjelle të ndërtuar me gurë dhe as që mund të ngrihej një kështjellë e tillë në një lartësi aq të madhe. Në Koxhaxhik kështjella ka qenë prej druri”*⁴⁴.

⁴³ BUNGURI 2009, 27-56.

⁴⁴ BIÇOKU 2003, 26-27, 29. Këtë pohim voluntarist, studiuesi i lartpërmendur përpigjet ta mbrojë edhe në vitet e mëvonshme, duke kaluar deri në shkelje të etikës akademike. Citoj: *“Pretendimet e Hazis Ndreut, Adem Bungurit dhe të Muzafer Bislimit për ekzistencën e murreve të një kështjelle në Koxhaxhik...janë vetëm dëshira dhe deklarime të tyre të papërgjegjshme, që nuk kanë asgjë të përbashkët me shkencën”* (Krhs. BIÇOKU 2006, 73-74. Shënimet 47, 48 dhe 49). Vazhdon citimi: *“Koxhaxhikun e kam vizituar për herë të parë më 2 mars të vitit 2003 dhe për së dyti më 8 korrik të vitit 2006. Vizita e dytë ka rëndësi të veçantë, sepse u preu rrugën spekulimeve të mëtejshme për ekzistencën e murreve të kështjellës së Koxhaxhikut”*. Vazhdon citimi (7 rreshta më poshtë): *“Në Koxhaxhik nuk ka asnjë gjurmë kështjelle të ndërtuar me gurë. Fotografia e “mureve të kalasë së Koxhaxhikut” e botuar prej H. Ndreut dhe prej A. Bungurit është një sajesë e tyre”*. (Krhs. BIÇOKU 2006a, 74; BIÇOKU 2006b, 81). Mirëpo, muret e kalasë së Koxhaxhikut ekzistojnë jashtë dhe pavarësisht dëshirës së njerëzve, dhe e tregojnë qartë autorin e vërtetë të *“deklarimeve të papërgjegjshme, që nuk kanë asgjë të përbashkët me shkencën”*. Këtë pohim të pasaktë, ai vazhdon ta mbrojë edhe në një punim të viteve të fundit, ku shkruan: *“Pranë këtij fshati në veri është një shkëmb i lartë (kur i sheh anën perëndimore), të cilin, kur e sheh nga lindja, i shquhet maja e thepisur e një kodrine, të cilës mund t'i ngjiten vetëm alpinistët dhe në të nuk ka gjurmë ndërtimesh”* (Krhs. BIÇOKU 2016, 89), përfundim që e përsërit edhe disa rreshta më poshtë: *“Nuk ka gjurmë guri të kështjellës së Koxhaxhikut, edhe pse ajo është përmendur deri në fillim të shek. XVIII, çka tregon se ajo nuk ka qenë ndërtuar me gurë”*. (Krhs. BIÇOKU 2016, 91). Pavarësisht pohimeve të tilla antishkencore, kalaja e Koxhaxhikut është aty dhe ruan pjesë të sistemit të dikurshëm fortifikues, që mund të shihen nga kushdo që ka dëshirë të merret me studimin e kësaj kalaje. Identifikimi ose jo me Sfetigradin, megjithëse për mua është jashtë çdo dyshimi, është çështje dytësore dhe e diskutueshme midis studiuesve. E rëndësishme dhe e detyrueshme për studiuesit është paraqitja e saktë e monumentit të cilit i referohemi, pasi liria e mendimit lypset të jetë në koherencë të plotë me faktet arkeologjike dhe historike.

2. Kështjella e Modricës (Dibër) (x-41°36', y-20°57', z-996m)

Kështjella e Modricës⁴⁵ ndodhet në majën e një kreshte shkëmbore me lartësi 996m, afër fshatit homonim, në krahun e majtë të Drinit të Zi dhe përroit të Modriçës (Maqedonia e Veriut). E ngritur përballë kalasë së Koxhaxhikut, me të cilën ka komunikim pamor, fortesa ka një pozitë të zgjedhur strategjike dhe kontrollon luginën e Drinit dhe rrugën Ohër-Dibër (fig. 20). Kreshta ku gjendet fortifikimi ka mbrojtje të fortë natyrore, sipërfaqe të vogël rreth 300m², perimetër 102m, diametrin veri-jug 50m dhe atë lindje-perëndim 45m. Ajo ka qenë e fortifikuar me mure, gjurmët e rrënuar të të cilit mund të ndiqen vetëm në anën lindore dhe atë verilindore, në një gjatësi prej 26m. Muri ka shfrytëzuar aftësitë mbrojtëse të terrenit dhe ka mbushur hapësirat midis shkëmbinjve natyrorë (fig.21, 23). Trakti më mirë i ruajtur, me gjatësi 2.00m, lartësi 0.80m dhe gjerësi 1.00m gjendet në anën verilindore, pranë sterës. Muri është ndërtuar sipas teknikës *opus incertum* me gurë lumorë dhe të terrenit, të lidhur me llaç gëlqerorë të përzier me rërë zalli të pasitur, cilësisht mjaft i dobët, gjë që ka ndikuar në mosruajtjen e linjës së murit. Kjo veçori teknike tregon për ngutje në ndërtimin e saj (gëlqerja është përdorur menjëherë pas shuarjes), gjë që përputhet me burimet historike, sipas të cilave, kjo fortesë u ndërtua me nxitim nga Skënderbeu, pas rënies së Sfetigradit, për të kontrolluar vijën e Drinit të Zi, që për Skënderbeun kishte rëndësi strategjike⁴⁶. Përshkrimi i kësaj fortese nga Barleti është i gjallë dhe i plotë: “*Ishte një mal, banorët e quajné Modrisë, thikë e rrëpirë, i cili, për shkak të lartësisë së vetë, vështronte përpara tokat e turqve në një hapësirë të madhe. Atje ai vendosi të ngrinte një kështjellë, dhe ta mbushte me luftëtarë, të cilët, me krismën e përdredhoreve të lajmëronin kur të vinin armiqtë. Atje do të shkonin për*

⁴⁵ Fortesa e Modricit është vizituar nga Jastrebov (Krhs. Jastrebov 1904, 125) dhe më vonë nga H. Sharofi, i cili shkruan se : “*Skënderbeu për ti bë ballë rezikut që i shkaktoj humbja e Sfetigradit, themeloi dhe ndërtoi me të shpejtë fortesën e Modriçit, në krah të majtë të Drinit, ballë për ballë me Sfetigradin, që ishte në krah të djathtë të Drinit. Kjo fortesë e mbyllte grykën e Drinit dhe kontrollonte lëvizjet e ushtrisë turke e i lajmëronte kështjellat e tjera me anë të topit*”. (Krhs. SHAROFI (1968), 2003, 49) etj.

⁴⁶ Duke treguar për lëvizjet e ushtrisë së Skënderbeut kundër kampit armik në Ohër, pas rënies së Sfetigradit, Barleti shkruan se : “*ai (Skënderbeu) në të ngrysur të asaj dite u nis me më shumë se 1000 kalorës për në Ohër, duke e hequr ushtrinë me shumë kujdes përmes disa pyjeve dhe vendeve të papërshatshme, për të mos u mbyllur nga armiku në mes të Sfetigradit dhe të rojeve të tij*” (Krhs. BARLETI (1537) 1964, IX, 383).

*strehim edhe gjithë sa ishin afër*⁴⁷. Më poshtë ai shton se ndërtimi i kështjellës „*filloi e mbaroi në qetësinë më të madhe, pa ngjarë gjë gjatë asaj kohe nga ana e armikut,*”⁴⁸. Në anën verilindore të fortesës, u gjet një sterë uji me planimetri drejtkëndore, me brinjë 1.80x2.50m, thellësi të matshme 3.30m⁴⁹ dhe vëllim mbi 14,85m³, me një kapacitet ujëmbajtës rreth 15.000 litra. (fig.22). Gjerësia e mureve të sterës është afër 1.00m. Hapësira e brendshme e saj është e suvatuar me llaç horasan hidroizolues, i bërë me pluhur tjegullash, shumë i fortë dhe i papërshkueshëm nga uji, që ka krijuar një shtresë të fortë në trajtë graniti, me ngjyrë të kuqërremtë. Në kontekst me sistemin fortifikues, kjo sterë është përgatitur me të gjithë kujdesin e mundshëm. Një gjë e tillë është e shpjegueshme, po të kujtojmë se kjo fortesë i vlente Skënderbeut kryesisht si pikë vrojtimi, ku nevoja për ujë të pijshëm ishte e përhershme. Në këtë kështjellë, sipas burimeve historike, u instalua nga Skënderbeu për herë të parë sistemi i ndërlidhjes me top, ose siç e quan Barleti “*përdredhore*”⁵⁰. Edhe për lokalizimin e kësaj kështjelle, është propozuar një toponim i palokalizuuar në krahinën e Tetovës⁵¹, që nuk i përgjigjet as gjeografisë historike dhe as përshkrimeve të Barletit.

Fig. 20. Pamje e kështjellës së Modricës

Fig. 21. Gjurmë të murit lindor të kështjellës së Modricës

⁴⁷ BARLETI 1537 (1964), VII, 293.

⁴⁸ *Idem*, VII, 293. Studiuesi Gj. Karauskaj mendon se kështjella e Modricës është ndërtuar menjëherë pas rrethimit të parë të Krujës, rreth viteve 1451-1452. Ai thekson se kështjella e Modricës, ndodhej në kufirin lindor të Shqipërisë, akoma e paidentifikuar. Krhs. KARAIKAJ 2016, 157.

⁴⁹ Dyshemeja e sterës është e zënë nga shembjet e gurëve dhe dherave.

⁵⁰ BARLETI 1537 (1964), VII, 293.

⁵¹ Përmendet një toponim i palokalizuuar në krahinën e Tetovës "të përtafërt me trajtën e emrit Modrishë të M. Barlecit", "që mund të lexohet: Mdrushte, Modorishte, Morovishte dhe Medrovishte". Krhs. BIÇOKU 2016, 130, shën. 407.

Fig. 22. Pamje e sterës së ujit të Modricës

3. Kalaja e Skudrinës (Dibër)

(x-41°57', y-20°59', z-1180m)

Rrënojat e kalasë së Skudrinës gjenden në faqen lindore të malit të Kërçinit, pranë fshatit Skudrine të Rekës së Poshtme në zonën e Dibrës (Maqedonia e Veriut). Kalaja është ndërtuar në një kreshtë të thiktë shkëmbore të vendosur midis dy përrenjve të thellë që zbresin nga mali i Kërçinit dhe e kufizojnë atë nga ana veriperëndimore dhe juglindore. Është vizituar më parë nga studiues maqedonas, që shënojnë lartësinë e saj absolute 1180m dhe relative 500m⁵². Kalaja gëzon një mbrojtje të shkëlqyer natyrore dhe një pozicion mjaft dominant në kontroll të luginës së Radikës në zonën e Rekës së Poshtme, që lidh pellgun e Dibrës me atë të Pollogut dhe luginën e Vardarit. (fig.24). Kreshta e kalasë mbyllet me një syprinë të sheshtë me formë afërsisht poligonale, me kalime të buta në këndet. Ajo ka gjatësi 55m dhe gjerësi që lëviz nga 29-40m dhe një sipërfaqe rreth 2200m². Në anën jugore dhe atë lindore ajo bie me faqe të thikta shkëmbore me lartësi rreth 500m mbi përroin e gradishtës. Edhe në anën veriore pjerrësia është mjaft e madhe, ndërsa në atë perëndimore, krijon shtegun e vetëm komunikues me një tarracë të përshtatshme për banim, si dhe me terrenin përreth. Kalaja ruan gjurmë të fortifikimit të saj, kronologjikisht të lidhur me tri faza të ndryshme, që i referohen përkatësisht periudhës së Bronzit

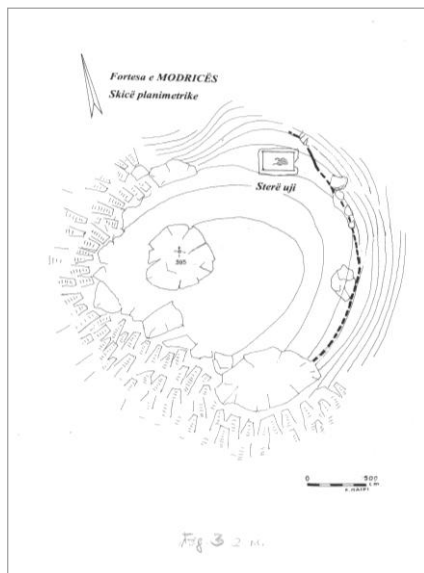

Fig. 23. Skicë planimetrike e fortesës së Modricës

⁵² MIKULČIĆ 1999, 410.

të Vonë, periudhës së vonë antike⁵³ dhe periudhës mesjetare. Periudha e fundit mendojmë se kronologjikisht lidhet me shek.XIV- XV pas Kr., dhe kryesisht me periudhën e Skënderbeut. Në sistemin fortifikues ajo përfaqësohet nga një kullë rrethore e vendosur në pjesën më të lartë të sipërfaqes së brendshme të kalasë. Kulla me formë rrethore, ka diametër të jashtëm, 7.80m, dhe të brendshëm 3.00m dhe gjerësinë e mureve 2.40m. Muret e kullës janë ndërtuar me gurë mesatarë të lidhur me llaç gëlqerorë, me trashësinë e fugave 2-2.5cm. Llaçi është bërë me gëlqere të pastazhionuar mirë, të përzier me rërë lumi të situar trashë, dhe cilësisht është i dobët dhe thërmohet nga fërkimi. Në pikpamje të tipologjisë dhe pozicionit topografik, kjo kullë është krejtësisht e ngjashme me atë të kalasë mesjetare të Daules së Kurbinit, si dhe kulla të tilla të fortifikimeve të shek. XIV-XV të Krujës, të Stelushit, të Rodonit, të Durrësit, të Prezës, të Shkodrës⁵⁴, të Petralbës⁵⁵ etj. Kësaj periudhe mendojmë se i përket edhe një sterë uji që gjendet në anën jugperëndimore të kalasë. Ajo ka formë drejtkëndëshe me brinjë 7.00x4.50m dhe thellësi të lexueshme 2.20m. E veçanta e kësaj stere është se në tri anë të saj, përkatësisht në atë lindore, veriore dhe jugore ajo është gdhendur në shkëmb, dhe vetëm faqja perëndimore e saj është zënë nga një mur me gjatësi 4.50m, i ndërtuar me gurë mesatarë të lidhur me llaç gëlqeror. Faqja e brendshme e këtij muri u gjet e shembur dhe nuk u konstatuan gjurmë të llaçit me pluhur tjegullash, të përdorur

⁵³ Muri i periudhës së vonë antike, qarkon anën veriore dhe atë perëndimore dhe me ndërprerje të vogla arrijnë perimetrin 82.5m. Ai ruhet në të gjithë anën veriore, me gjatësi 57m dhe lartësi 0.30-0.50m. Ai është ndërtuar me gurë mesatarë të lidhur me llaç gëlqerorë të cilësisë së mirë sipas teknikës *opus incertum*. Ai shfrytëzon aftësitë mbrojtëse të terrenit, duke u vendosur mbi shkëmbinjtë natyrorë të terrenit, ndërsa në ndonjë rast edhe duke u mbivendisur mbi murin prehistorik. Muri perëndimor, me gjatësi të përgjithshme 25.5m, në këndin jugperëndimor, tek shtegu i vetëm hyrës, krijon një ndërprerje me gjatësi rreth 4-5 m, që duhet të ketë shërbyer edhe si hyrje e kalasë. Kalaja regjistrohet nga Prokopi i Cezaresë në listën e fortesave të rindërtuara nga Justiniani në mesin e shek. VI pas Kr., me emrin “*Skydreon polis*”. Krhs: Proc. Ceaz. *De Aedificis (Mbi ndërtimet)*,IV,4, 39). Mendojmë se emri i sotëm *Skudrine* i kalasë dhe i fshatit eponym pranë saj, është trashëguar drejtpërdrejt nga emri *Skydreon* i periudhës së vonë antike.

⁵⁴ SARAÇI 1987, 207, shën. 16.

⁵⁵ *Vrojtime individuale në terren*.

zakonisht për hidroizolim të stereve, rolin e të cilit e kanë luajtur sa duket faqet shkëmbore të tri anëve të saj. Kalaja ka shërbyer si fortesë në mbrojtje të rrugës tradicionale Dibër-Pollog-Shkup, që kalonte nëpër luginën e lumit të Radikës.

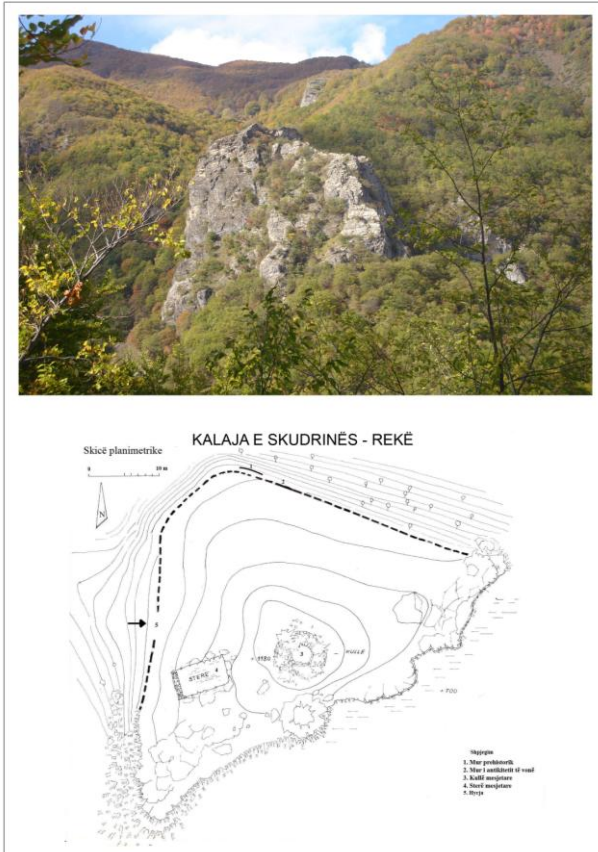

Fig. 24. Pamje e përgjithshme dhe skica planimetrike e kalasë së Skudrinës (Rekë)

lidhnin këtë zonë me Lurën (qytetin mesjetar të Livadhut të Xharrit), kalanë e Stelushit (Qafë-Murrë) dhe atë të Gurit të Bardhë (Petralbës) në Mat (fig. 25). Shtegu i vetëm për të hyrë në kala kalon nëpër qafën e

4. Kalaja e fshehtë e Skënderbeut (Dibër) (x-41°75'; y-20° 24', z-1205m)

Rrënojat e kalasë së fshehtë të Skënderbeut⁵⁶ gjenden në një kreshtë shkëmbore me lartësi 1205m, në thellësi të luginës së Setës, në faqen juglindore të malit të Xharxhishtit, pjesë e bjeshkës së Pllajut, që lartësohet në perëndim të Çidhnës së Poshtme dhe kanionit të Gjalicave. Ajo ka sipërfaqe të vogël dhe një pozicion zotërues dhe shumë të mbrojtur nga natyra, në kontroll të Çidhnës së Poshtme dhe rrugëve dytësore që e

⁵⁶ Kalaja quhet ndryshe edhe kalaja e **“Sheut të thatë”** (e përroit të thatë). Emri **“Sheu”** ka kuptimin **“përrua”** dhe mbahet si fjalë e vjetër e leksikut të shqipes së kësaj zone. Toponime të tjera të lidhura me këtë kala janë: **“Qafa e kalasë”**, **“Arat e kalasë”**, **“Gurra e Skënderbeut”**, **“Rrafsha e Topit”** etj. Krhs. HOXHA 1979, 236; HOXHA 1989, 571.

kalasë, në anën jugperëndimore të saj. Në pjesën më të lartë të kalasë ruhen mbetjet e një kulle rrethore. Trakte të shkëputur muresh mesjetare shihen vetëm në anën lindore dhe atë juglindore, në një gjatësi rreth 72m. Ata rrethojnë “citadelën” me një sipërfaqe të kufizuar, rreth 500m². Muri është ndërtuar me *opus incertum*, gurë mesatar e të vegjël, të lidhur me llaç të dobët gëlqeror.. Muri arrin trashësinë 1.30-1.50m. Një trashësi e përafërt e mureve rrethuese është konstatuar edhe në kala të tjera mesjetare në Shqipëri si në Shurdhah (1.30-2.60m), në Krujë (0.80-1.50m) dhe Daulë të Krujës(0.75m, 0.90m, 1.10m, dhe 1. 80m)⁵⁷, në Stelush dhe në Petralbë të Matit (1.50-1.80m)⁵⁸, në Koxhaxhik të Dibrës (1.40-1.70m)⁵⁹ etj. Në anën verilindore të kalasë, ruhet një sterë uji në trajtë katërkëndëshe, me brinjë 1.80 x 2.20m, thellësi të matshme 2.90m dhe vëllim mbi 11.484m³.(fig. 26). Faqet e brendshme të saj kanë qenë të suvatuara me llaç horasan hidroizolues, të përgatitur nga pluhur tjegullash, i cili, edhe pse i shembur, ka lënë gjurmët e tij ngjyrë tulle mbi faqet e murit. Në sipërfaqen e kësaj kalaje janë gjetur edhe disa fragmente enësh të periudhës mesjetare, kryesisht vorba dhe tasa, me formë dhe dekor të ngjashëm me ato të kalasë së Stelushit, të Koxhaxhikut etj., të lidhura me shek. XIV-XV pas Kr.⁶⁰. Kjo kala shërbente si pikë vrojtimi dhe lajmërimi me anë sinjalesh dhe si vendstrehim në rast reziku. Mendohet se nëpër Qafën e Xharxhishtit ka kaluar rruga e Skënderbeut që lidhte Lurën me Stelushin. Në shek. XV pas Kr., Çidhna e Poshtme, së bashku me Çidhnën e Epërme (sot Grykë-Nokë) dhe fshatrat Sinjë e Epërme dhe Sinjë e Poshtme, Gurrë, Arras, Shashari i Ruse, në përbërje të Kidhnës⁶¹ së famshme mesjetare, luajti një rol të rëndësishëm në epopenë skënderbejane kundër superfuqisë otomane⁶².

⁵⁷ SPAHIU-KOMATA 1974, 263; ADHAMI 1971, 87; SARAÇI 1987, 205.

⁵⁸ Sipas vrojtimeve të autorit në terren.

⁵⁹ BUNGURI 2009, 31.

⁶⁰ ANAMALI 1967, 95-112; BUNGURI 2009, 34.

⁶¹ Në mesjetë kjo krahinë njihej me emrin “*Kidna*” (Krhs. BARLETI 1537 (1964), XIII, 469; INALÇIK 1969, 188). Ky emërtim mendojmë se rrjedh nga onomastika ilire, përkatësisht nga kalaja “*Kithinas*” e shek. VI pas Kr. , në qendër të kësaj zone, të cilën Prokopi i Cezaresë , e përfshin në 32 kështjellat e ndërtuara nga Justiniani në provincën *Epirus Nova* (Krhs.Proc. Caes. *De Aedificis*, IV, 29; BUNGURI 2011, 197, 208).

⁶² Në gusht të vitit 1466 populli i saj u përball me masakrën çnjerëzore të Sulltan Mehmetit II , i cili, pas dështimit të Rrethimit të II të Krujës, gjatë tërheqjes për në Stamboll, kthehet nga Elbasani dhe masakron 8000 burra, gra, pleq e fëmijë, të

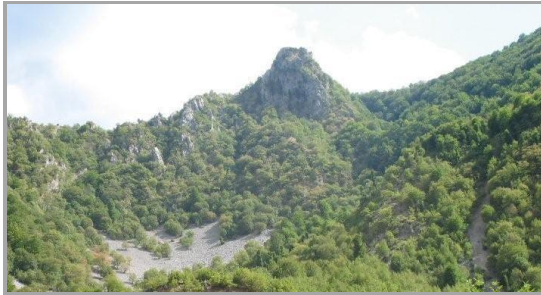

Fig. 25a. Pamje e përgjithshme e kreshtës

Fig. 25b. Gjurmë të murit mesjetar

Fig. 26. Pamje e sterës së ujit

5. Lugina e Bulqizës dhe Vajkali

Lugina e Bulqizës gjeografikisht shtrihet në të gjithë hapësirën nga Qafa e Buallit (844m) në perëndim deri tek Ura e Qytetit (609m) në lindje, në të dy anët e zallit të Bulqizës, midis malit të Dhoksit në jug dhe atij të Allamanit në veri. Ajo është vendosur në një luginë me origjinë glaciale në formë govate me gjatësi 25km, gjerësi 3-5km dhe lartësi mbidetare 600-800m. Konfiguracioni gjeomorfologjik përcaktohet nga lugina e zallit të Bulqizës (46.5km), me gjurmë të shumta morrenash në anën jugore të saj dhe nga malet kufizuese në jug dhe në veri, të njohura për rezervat e mëdha të kromit. Në këtë luginë shtrihen nga perëndimi në lindje këto qendra banimi: qyteti i Bulqizës, i vjetri dhe i riu dhe fshatrat

strehuar në Çidhnën e Poshtme, si hakmarrje kundër Skënderbeut dhe njerëzve të trojeve e gjakut të tij. (Krhs. BARLETI 1964, XII, 469; NOLI 1962, 111).

Duriçaj, Dragu, Koçaj, Vajkal 1 dhe Vajkal 2, Fushë Bulqizë, Dushaj dhe Lepurak, ky i fundit i njohur si lagje e fshatit Dushaj. Lugina e Bulqizës ka pozicion të favorshëm gjeografik dhe frymëmarrje të lirë komunikuese me krahinat fqinje e ato më të largëta. Ajo përshkohet nga korridori më i rëndësishëm natyror që lidh Dibrën me Adriatikut, i njohur si “Rruga e Arbërit”. Për funksionimin e këtij korridori rrugor që në prehistori e sidomos që nga shek. XI para Kr. dëshmojnë gjetjet arkeologjike, që do të përmenden më poshtë, si dhe nga dy përkrenaret prej bronzit të tipit ilir të shek. V-IV para Kr.⁶³ dhe enët me vërnik të zi⁶⁴ që i shoqërojnë ata, të gjetura në Sofraçan, në trasenë e “Rrugës së Arbërit” në vitin 2008. Pjesa lindore e kësaj lugine, nga "Gurët e Skënderbeut" në perëndim deri tek Ura e Qytetit (të Valikardhës) në lindje, njihet me emrin Fusha e Vajkalit.. Vetëm në skajin lindor të saj, ruhen tre monumente arkeologjiko-historik, kronologjikisht të lidhura me periudhën e vonë antike (qyteza e Valikardhës) dhe atë mesjetare (qyteza e Valikardhës, Kulla e Skënderbeut dhe kisha e Kojzakut) (fig. 27).

Fig. 27. Pamje nga Kulla e Skënderbeut, Qyteza e Valikardhës dhe Kisha e Kojzakut

⁶³ BUNGURI 2010, 261-264, tab.CX, 1-2, CXI, 1-4.

⁶⁴ *Idem*, 265-267, tab. CXIII, 1-6.

5a. Qyteza e Valikardhës (x-41° 30' 32", y-20° 18' 53", z-609m)

Emri i kësaj qyteze ka qenë i njohur për kronikat mesjetare, siç dëshmohet nga një dokument i vitit 1464, ku përmendet kampi i Skënderbeut me emrin "Vale Carda"⁶⁵. Është vizituar në vitin 1951 nga prof. H. Ceka e ing. J. Adami, që kanë vënë në dukje se qyteti gjendej në anën lindore të luginës së Vajkalit, në një kodrinë të ulët, me mbeturina muresh të lidhura me llaç, përballë Kullës së Skënderbeut⁶⁶. Në vitet e mëvonshme, monumenti është vizituar edhe nga studiues të tjerë⁶⁷. Qyteti është vendosur në krahun e djathtë të zallit të Bulqizës dhe Rugës së Arbërit, mbi një kodrinë të ulët shkëmbore me lartësi absolute 609m ngjitur me "Urën e qytetit". (fig. 28)

Fig. 28. Pamje veriore dhe e brendshme qytezës së Valikardhës

Fig. 29a. Trakt i murit perëndimor

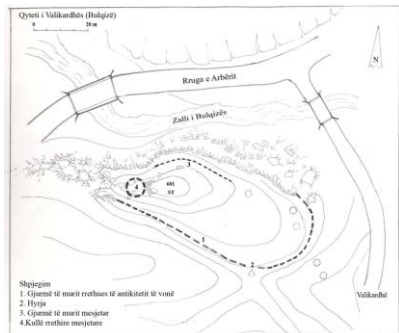

Fig. 29b. Skicë planuimetricke e qytezës së Valikardhës

⁶⁵ PALL 1965, 202-204 (cituar sipas BIÇOKU 2006, 81, shën.65).

⁶⁶ CEKA-ADAMI 1951, 3. "Lugina e Vajkalit në anën lindore ka një kodër të ulët me mbeturina muresh të lidhura me llaç, që quhet "qytet", ndërsa përballë saj është shkëmbi i pangjithshëm i quajtur "Kulla e Skënderbeut".

⁶⁷ SADIKU 1971, 222; KACA 2003, 114; KACA 2012, 69; BUNGURI 2014, 297-299.

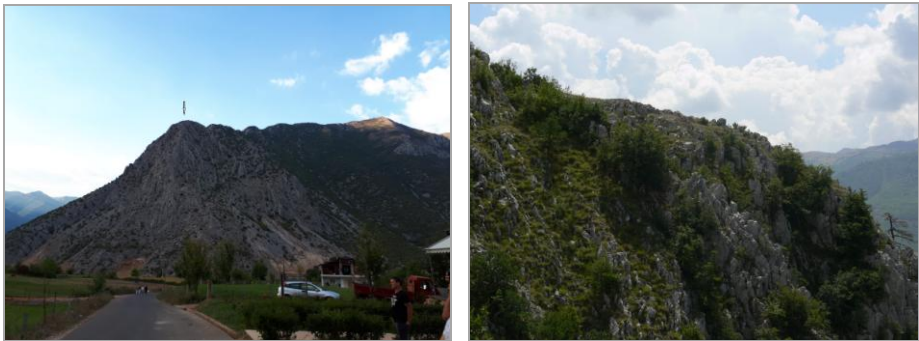
Ka një pozitë të favorshme strategjike dhe në një farë mase, të mbrojtur në pikëpamje natyrore. Në anën veriore ai bie me faqe krejtësisht shkëmbore mbi zallin e Bulqizës, që e ndan atë nga Shkëmbi i Skënderbeut. Me faqe shkëmbore ai bie edhe në anën perëndimore mbi fushën përreth. Sipërfaqja e qytetit zbrit me një pjerrësi të zbutur drejt lindjes dhe jugut, ndërsa hyrja e tij, duke gjykuar nga pikëpamja topografike, duhet të ketë qenë në anën juglindore të tij. Sipërfaqja e qytetit ka formë përafërsisht eliptike, me diametrim veriperëndim-juglindje 82.5m dhe atë veri-jug 25m. (fig. 29a) Qyteti ruan gjurmë të sistemit fortifikues të periudhës së vonë antike dhe asaj mesjetare. Muret e periudhës së parë rrethonin një sipërfaqe rreth 0.2ha dhe ndjekin vijën rrushkulluese të kodrës në trajtë eliptike Sot mund të flitet vetëm për gjurmë të shkëputura të tij, në anën jugperëndimore, verilindore dhe veriore. Trakti më i mirë i ruajtur i këtij muri, me gjatësi 1.50-1.60m, lartësi 0.80-1.00m, gjendet në anën jugperëndimore, por faqja e jashtme e tij është e dëmtuar. Muri është ndërtuar me gurë mesatarë të terrenit dhe lumorë, të lidhur me llaç gëlqeror, me teknikën *opus incertum*. Llaçi përmban shumë rërë lumi të pasitur, nuk është shumë i fortë dhe nuk ka cilësi të mirë (fig. 29a). Gjurmë të këtij muri shihen edhe në anën verilindore, në hapësirat midis shkëmbinjve natyrorë. Periudhës mesjetare mendojmë se i takojnë gjurmë të murit rrethues të anës veriore, që mund të ndiqen në një linjë prej 22m, si dhe një kullë rrethore gjurmët e të cilës gjenden në pjesën më të lartë të skajit veriperëndimor të qytezës, kronologjikisht e lidhur me shek. XIV-XV pas Kr. (fig. 29b). Me këtë periudhë lidhen edhe rrënojat e një kishe mesjetare, që ruheshin deri vonë poshtë qytetit, në krahun e majtë të zallit të Bulqizës⁶⁸ si dhe rrënojat e Kishës së Kojzakut⁶⁹, në rrethinën jugore të qytezës së Valikardhës. Qyteza e Valikardhës kontrollonte rrugën kryesore që lidhte Dibrenë me Durrësin, të njohur si “Rruga e Arbërit”. Në anën jugore të qytetit gjenden fshati i sotëm Valikardha, që ka trashëguar emrin e qytezës mesjetare *Vale Carda*, ndërsa 2-3 km në perëndim të tij fshati Vajkal, emra këto shumë të njohur për historinë mesjetare shqiptare. Bashkohemi me mendimin e shprehur më parë se pikërisht këtu duhet lokalizuar qyteza mesjetare e *Geties*, që sipas burimeve historike gjendej

⁶⁸ SADIKU 1971, 222.

⁶⁹ CEKA-ADAMI 1951, 6.

pranë rrugës Sfetigrad (Koxhaxhik)-Krujë, emër që më vonë u përvetësua nga fshati **Godvi** pranë kësaj qyteze⁷⁰. Në mbështetje të këtij lokalizimi vijnë dhe burimet historike të periudhës mesjetare⁷¹.

5b. Kulla e Skënderbeut (x-41°30'47'', y-20°18'46'', z-978m). Kreshta shkëmbore e njohur me emrin "*Shkëmbi i Kullës së Skënderbeut*" me lartësi absolute 978m, ngrihet përballë qytezës së Valikardhës, në krahun e majtë të zallit të Bulqizës (fig. 30a-b).

Fig. 30a- Pamje të shkëmbit të kullës së Skënderbeut; b- Pamje e faqes perëndimore të kreshtës së Kullës së Skënderbeut

Përmendet për herë të parë nga H. Ceka-J. Adami gjatë survejimit në vitin 1951⁷², të cilët theksojnë se "*Kulla e Skënderbeut*" gjendet në një shkëmb të pangjithshëm përballë "qytetit" të Valikardhës. Ajo ka një pozitë natyrore shumë të mbrojtur dhe me kontroll të plotë mbi Fushën e Vajkalit, gjithë luginën e Bulqizës dhe "Rrugën e Arbërit". Platforma e kësaj kreshte me planimetri poligonale, diametrat lindje-perëndim dhe

⁷⁰ Botuesit e burimeve bizantine janë shprehur për lokalizimin e qytetit të Geties në fshatin Godvi të Bulqizës, i cili gjendet pranë rrugës nga kalonin ushtritë turke që shkonin kundër Krujës, e cila gjendet rreth 50km në perëndim të këtij qyteti. Krhs. BOZHORI-LIÇO 1975, shën. 76, 330.

⁷¹ Sipas L. Halkokondilit " *Murati duke avancuar së pari rrethoi qytetin e Sfetigradit (në origjinal : Sfeti) dhe u propozoi të rrethuarve që ta dorëzonin atë dhe secili prej tyre do të shkonte në shtëpinë e tij. Ata nuk u bindën. Pastaj (Murati) sulmoi me jeniçerët dhe pushtoi qytetin plotësisht dhe e robëroi; të gjithë burrat i vrau. Pastaj duke avancuar mori me marrëveshje **Getien**, dhe mbasi i ktheu në skllëvër ata që gjendeshin brenda në qytet, e drejtoi ushtrinë kundër Krujës". Krhs. HALKOKONDILI, *Lufta e Sfetigradit më 1448*, Cituar nga BOZHORI-LIÇO 1975, 330.*

⁷² CEKA-ADAMI 1951, 3.

veri-jug 16x65m, dhe sipërfaqe të shfrytëzueshme rreth 1000m², ka një pjerrësi të lehtë jugore. Shkëmbi i Kullës së Skënderbeut ka rrënjë të thikta shkëmbore në tre anë, atë jugore, perëndimore dhe lindore, ndërsa në anën veriore, ndahet nga pjesa veriore më e lartësuar e saj, nga një kanion shkëmbor me thellësi 3.50-4.00m dhe gjerësi 10-12m. Më në veri të saj lartësohet “Maja e Tëmlave” nën të cilën gjendet “Çardaku” (i Skënderbeut), një shesh i vogël, me hapësirë shikimi mjaft të madhe. Kreshta ku gjendet “Kulla e Skënderbeut” ka një pozitë mjaft dominante. Prej aty kontrollohet lehtësisht e gjithë lugina e Bulqizës, nga Qafa e Buallit në perëndim (844m) deri në luginën e Drinit të Zi dhe qytetin e Dibrës në lindje. Komunikimi vizual është i dukshëm jo vetëm me qytezën e Valikardhës tek “Ura e Qytetit” dhe “Fushën e Vajkalit” që hapet pranë saj, por edhe me qytezat e Krajkës dhe të Sofraçanit, në krahun e majtë të zallit të Bulqizës dhe Fushën e Gurrës (Strikçan) në krahun e djathtë të luginës së këtij lumi. Ngjitja në “Kullën e Skënderbeut” fillon nga fshati Lepurak i Vajkalit, prej ku duhet të ecësh në një monopat të pjerrët përreth 1.5-2 orë, deri tek “Rruga e fshehtë e Skënderbeut”, rreth 200m nën platformën e kreshtës shkëmbore ku gjendet kulla. Kjo rrugë e fshehtë me gjatësi 50-60m dhe gjerësi 2.00-2.50m, ka pjerrësi të fortë, rreth 30-35°. Ajo fillon nga “Guri i dybegut” dhe arrin deri tek faqja perëndimore e kreshtës. Rruga e fshehtë ka qenë hapur në shkëmb dhe është e shtruar me rasa guri (fig. 31a).

Fig. 31a. Pamje e rrugës së fshehtë të Kullës së Skënderbeut; 31b. Gur dybeku

Rreth 200m nën faqen perëndimore të kullës, në një sheshpushim buzë "Rrugës së fshehtë të Skënderbeut", gjendet një gur i madh dybeku. Është fjala për një shkëmb natyror me faqe të sheshtë, me përmasa 2.20x1.10x0.70m, në pjesën qendrore të së cilës, është gdhendur një

gropë cilindrike me diametër 23x23cm, thellësi 5.6cm dhe faqe të lëmuara. Është identik me dy gurët e dybekut të kalasë së Koxhaxhikut dhe mendohet se ka shërbyer për shtypjen e barutit (fig. 31b).

Kreshta shkëmbore e njohur me emrin "Shkëmbi i Kullës së Skënderbeut" ka sipërfaqe afërsisht poligonale (fig. 32a-b).

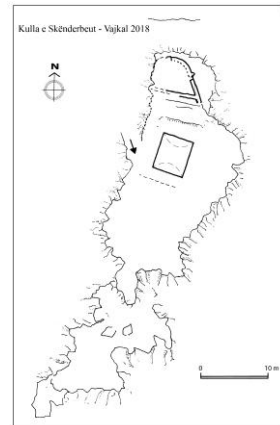

Fig. 32a. Pamje e Shkëmbit të Kullës së Skënderbeut; 32b. Skicë planimetricke e Shkëmbit të Kullës së Skënderbeut

Gjatë survejimit të gushtit 2018, u konstatuan dy struktura ndërtimore, si pjesë integrale e monumentit mesjetar:

a. Kullë vrojtimi. Në pjesën më të lartë dhe të skajshme veriore të Shkëmbit të Kullës së Skënderbeut, gjenden rrënojat e një kulle mbrojtëse. Kulla ka formë drejtkëndëshe me ball të harkuar, që i është përshtatur formës së terrenit dhe përfshihet në tipin e kullave në trajtë "U"-je ose në trajtë patkoi. Kulla ka orientim verior, gjatësi 5.50m dhe gjërësi 6.70m. (fig. 33a-b). Muret e ndërtuara me gur të lidhur me llaç gëlqeror, ruhen në gjendje rrënoje, me gjerësi të lexueshme 0.40m. Në anën lindore të kullës, ruhet një trakt muri me gjatësi 2.00m dhe gjerësi 0.40m, që i vishet nga ana e jashtme faqes së shkëmbit natyror, i cili më parë është prerë vertikalisht (fig. 33c). Në gjatësinë 5.50m, faqja jugore e kullës mbyllet me anë të një muri tërthor lindje-perëndim. Gjurmë të murit lindor të këtij fortifikimi, në trajtë rrënojash, vazhdojnë drejt jugut, dhe ndiqen deri në gjatësinë 10m. Në anën perëndimore të kreshtës, gjurmë në trajtë rrënoje të këtij muri mbrojtës, mund të ndiqen deri në gjatësinë 16m, tek shtegu hyrës i kreshtës së Shkëmbit të Kullës së

Skënderbeut. Gjurmët e ruajtura në trajtë rrënoje të mureve mbrojtëse, tregojnë se fortifikimi ka qenë i pjesshëm dhe ka shfrytëzuar mjaft mirë vetitë mbrojtëse të terrenit. Kjo situatë arkitektonike, na shtyn të besojmë se thelbi i këtij fortifikimi përfaqësohet nga një kullë në trajtë "U"-je ose patkoi, ku mund të strehoheshin një grup i vogël ushtarësh, me detyra kryesisht të karakterit vrojtues dhe sinjalizues (watching tower). Kulla në trajtë U-je, ose gjysëmrrethore janë një tip planimetrik i zakonshëm në fortifikimet mesjetare, përfshirë edhe ato të lidhura ekskluzivisht me periudhën e Skënderbeut. Tipi i kullës gjysëmrrethore ndeshet në kalanë e Petralbës⁷³, të Petrelës⁷⁴, të Krujës⁷⁵, në kështjellën e poshtme të kalasë së Durrësit⁷⁶, ndërsa kullat në trajtë U-je mbrojnë hyrjen e qytetit të sipërm të kalasë së Shurdhahut (Sarda)⁷⁷ etj.

Fig. 33a-b. Pamje e murit verior dhe lindor të kullës së Skënderbeut

b. Sterë uji. Në gjysmën jugore të kreshtës shkëmbore, ruhen gjurmët e një stere të nëndheshme uji, të ndërtuar me mure guri të lidhur me llaç gëlqeror. Stera ka qenë e mbuluar me qemer cilindrik gjatësor, sot i shkatërruar thujse tërësisht nga thesarkërkues klandestin. Është fjala për një strukturë me planimetri drejtkëndëshe, me orientim verior, me 5° shmangie lindore nga aksi i veriut. Përmasat e brendshme të saj janë

⁷³ Shikuar në terren nga autori.

⁷⁴ KARAIKAI 2016, 118, fig. 128.

⁷⁵ *Idem*, 141, fig. 157.

⁷⁶ *Idem*, 161, fig. 185.

⁷⁷ *Idem*, 129, fig. 140.

3.97x3.47x2.50m (4.00x3.50x2.50m). Vëllimi i përafërt i sterës është 35m³, me një kapacitet ujëmbajtës 35.000 litra (fig. 34a-b)

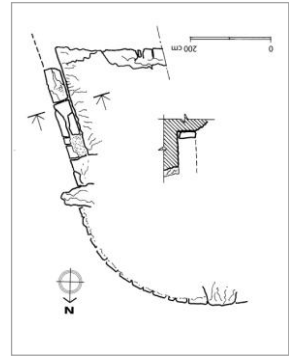

Fig. 33c. Skicë planimetricke e murit verior të kullës së Skënderbeut

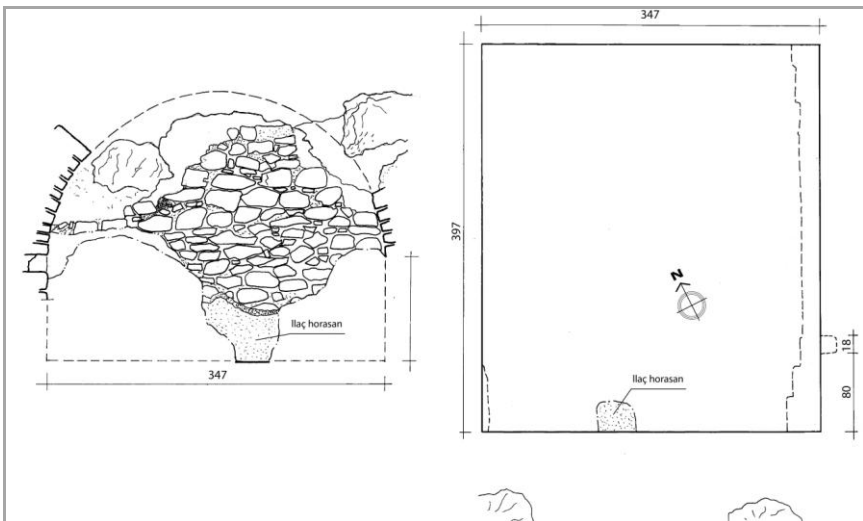

Fig. 34a. Pamje e përgjithshme e sterës; 34b. Detaje të llaçit hidroizolues të sterës; c Plan & prerje e sterës

Hapësira e brendshme e sterës ka qenë e suvatuar me horasan të përgatitur me pluhur tjegullash me veti hidroizoluese, i papërshkueshëm nga uji. Mbetje të këtij llaçi me sipërfaqe mirë të lustruar dhe ngjyrë okër në të kuqërremtë, sot ruhen vetëm në dyshtemenë dhe pjesët fundore të sterës, përkatësisht në murin jugor dhe lindor të saj, ndërsa në pjesët e sipërme të mureve, edhe pse ka rënë, ky llaç ka lënë në faqet e gurëve, ngjyrën okër të hapur të tij, lehtësisht e lexueshme. Dyshemeja e sterës ka qenë e shtruar me llaç harasan i përgatitur me pluhur tjegullash me veti hidroizoluese, i njëjtë me atë të faqes së brendshme të mureve anësorë, shtresa e të cilit është mjaft e ngjeshur dhe e fortë. Në pjesët fundore të sterës, ruhet edhe shtresa e llaçit hidroizolues me trashësi 2.5-3cm dhe ngjyrë okër në të kuqërremtë, që ka veshur faqet e brendshme të mureve anësorë të saj (*fig. 34c*).

Gjerësia e mureve anësorë të sterës është 0.60m, ndërsa gjerësia e murit jugor të saj është 2.00m. Ky mur i jashtëm jugor mund të ketë shërbyer si përforcues i strukturës së sterës ose si aksesor i largimit të ujrave të tepërta. Muret e sterës janë të ndërtuara me gurë gëlqerorë të terrenit, të lidhur me llaç të bollshëm gëlqeror, me shumë gëlqere dhe pak rërë lumi. Ndërsa muret jugor dhe verior kanë faqe vertikale, muret lindor dhe perëndimor harkohen lehtë për të formuar qemerin cilindrik ose gjysëmrrëthor. Harkimi fillon në kuotën 0.98m (1.00m) mbi nivelin e dyshemesë. Lartësia e ruajtur e qemerit në anën lindore është 1.00m dhe në atë perëndimore 0.45m, ndërsa shigjeta e harkut të qemerit rezulton të ketë qenë 1.40m. E gjithë hapësira e brendshme e strukturës, është e mbushur me gurë gëlqerorë të mureve si dhe me gurë çmërsi ranorë të qemerit. Këto të fundit janë të gdhendur, me faqe të sheshta dhe mjaft të lehtë në peshë, në përputhje me qëllimin e përdorimit të tyre në kupolën e qemerit. Gurë të të dy llojeve gjenden edhe në anën perëndimore dhe veriore të kësaj strukture. Sterat e ujit kanë qenë pjesë organike e nevojshme dhe e domosdoshme e fortifikimeve mesjetare në përgjithësi, përfshirë edhe fortifikimet e ndërtuara në kohën e Skënderbeut. Duke e ditur se nevojat e domosdoshme fiziologjike për një njeri janë 2 litra në ditë⁷⁸, mund të llogaritet se stera e Kullës së Skënderbeut, me një kapacitet ujëmbajtës prej 35.000 litrash, mund të plotësonte nevojat e një grupi prej 50-60 ushtarësh për 30 ditë, edhe po të mos binte asnjë pikë shi. Në pikëpamje planimetrike dhe tipologjike, stera e Kullës së

⁷⁸ KARAIKAI 1985, 66.

Skënderbeut është e ngjashme me sterën e kalasë së fshehtë të Skënderbeut në Daulë të Kurbinit⁷⁹, me atë të Modriçit⁸⁰, atë të kalasë së Skudrinës⁸¹ në luginën e poshtme të Radikës (Dibër), me sterën e kalasë së fshehtë të Skënderbeut⁸², në Çidhën të Poshtme, me sterën e vogël me qemer gurësh çmërsi në qytetin e Stelushit (Mat)⁸³, me sterën nr. 1 me qemer cilindrik të kalasë së Shkodrës⁸⁴ (e ndërtuar para Rrethimit të Parë të Shkodrës)⁸⁵, me sterën me qemer cilindrik të kështjellës së Matricës⁸⁶ në Rubik etj. Të dy strukturat e mësipërme të këtij monumenti, kulla në formë patkoi dhe stera e ujit, në pikëpamje kronologjike, lidhen ekskluzivisht me periudhën e Skënderbeut. Përveç tipareve teknike dhe analogjive të tyre të cekura më lart, mund të përmendim edhe dy objekte mesjetare të lidhura me Kullën e Skënderbeut, përkatësisht një gur dybeku (fig. 31b) dhe një mokër bloje (fig. 37c).

Në mbyllje duhet të vemë në dukje një veçori të fortifikimeve të ndërtuara apo rindërtuara në kohën e Skënderbeut. Është fjala për ngjashmërinë e fortë të skemës topografike dhe planimetrike e kalasë së Koxhaxhikut me kala të tjera të pranuar mirëfilli si të rifortifikuara apo të ndërtuara nga Skënderbeu, siç janë kalaja e Stelushit (Qafë-Murrë), kalaja e Petralbës (Mat), kalaja e Krujës, kalaja e Daules (Kurbini), kalaja e Petrelës (Tiranë)⁸⁷ etj.

Është e tepërt të themi se të gjitha kalatë e mësipërme të Skënderbeut gjenden në rajone malore, në mbrojtje të rrugëve të brendshme strategjike nga lëviznin ushtritë. Pjesa kryesore e këtyre kalave, disa prej të cilëve ishin njëherësh edhe qytete mesjetarë, përbëhej nga zona e fortifikuar ose „citadela“, që gjendet në majën e kodrës dhe luan rolin e “akropolit” dhe „varoshi“ ose qyteti jashtë mureve rrethuese, ku gjenden godinat e banimit dhe ato shoqërore e zejtare. Çitadela kishte përmasa modeste, me madhësi nga 0.1-0.2ha. Si element integral ajo kishte gjithnjë pusin apo sterën e ujit, zakonisht të furnizuar me tubacion

⁷⁹ SARAÇI 1987, 210.

⁸⁰ BUNGURI 2009, 47, fig. 32.

⁸¹ BUNGURI 2014, 297, fig. 8.

⁸² BUNGURI 2011, 215, fig. 11.

⁸³ ANAMALI 1967, 106.

⁸⁴ KARAISKAJ 1985, 60-61, 66-67, tab. I.

⁸⁵ *Idem*, 67.

⁸⁶ HOXHA 2016, 163, fig. 8b.

⁸⁷ ANAMALI 1967, 108 ; SARAÇI 1987, 205-206.

qyngjesh qeramike nga burime të jashtme, dhe në ndonjë rast edhe me ujët e shiut. Përmasat e vogla të çitadelës janë në përputhje me artin ushtarak të Skënderbeut, i cili kurrë nuk i përqendronte të gjithë forcat brenda saj. Aty ai linte një garnizon të vogël, ndërsa me forcat kryesore i ngrinte pusi armikut, duke e goditur atë në befasi, natën, në fushim ose gjatë marshimit, dhe duke e asgjësuar atë pjesë pjesë. Për ilustrim, po sjellim një tabelë mbi lartësitë mbidetare të disa prej kalave të Skënderbeut në rajonin e Dibërës, Matit dhe Krujës:

Nr.	Kalaja ose fortifikimi	Rajoni	Lartësia absolute (m)
1.	Qyteti i Stelushit	Qafë-Murrë/Dibër-Mat	1225
2	Kalaja e Çidhnës së Poshtme	Çidhën/Dibër	1205
3.	" Koxhaxhikut	Zhupë/Dibër	1160
4.	" Modricës	Gollobordë/Dibër	996
5	" Skudrinës	Rekë/Dibër	1180
6.	Kulla e Skënderbeut	Vajkal/Bulgizë	978
7.	Kalaja e Petralbës (Gurit të Bardhë)	Gur i Bardhë/Klos	878
8.	e Krujës	Krujë/Krujë	610
9.	" Daules	Kurbin/Krujë	527
10.	" Petrelës	Tiranë/Tiranë	329

5c. Kisha e Kojzakut (x-41° 29' 49"; y-20° 18' 32"; z- 843m)

Kisha e Kojzakut, e njohur edhe si “Kisha e Kodrës së Gjelit”, gjendet në majën e një kodrine konike, rreth 1km në jug të qytezës së Valikardhës (fig. 35a - *Pamje e përgjithshme e kishës së Kojzakut*). E ngritur midis përroit të Valikardhës në lindje dhe rrugës që lidhte Valikardhën me Tërnovën në perëndim, kodrina ka pozitë dominante dhe kontrollon një hapësirë mjaft të gjerë. Kodra është e veshur me vegjetacion të dendur dushku dhe shkurresh të tjera. Në syprinën e saj gjenden rrënoja muresh të lidhura me llaç gëlqeror, që populli i quan “kishë”. Monumenti është vizituar për herë të parë nga studiuesit Ceka-Adami, që nuk janë të sigurtë për funksionin dhe datimin e tij⁸⁸. Gjatë vizitës sonë, konstatoam se është fjala për rrënojat e një kisha mesjetare njënefshe me përmasa të vogla, për fat të keq të shkatërruar nga thesarkërkuesit klandestin. Në rrënojat e saj u gjetën disa fragmente të suvasë polikrome të kishës me motive gjeometrike (fig.35b-*suva polikrome të kishës së Kojzakut*). Objekte të tjera nuk u gjetën. Nuk

⁸⁸ CEKA-ADAMI 1951, 6.

përrjashtohet mundësia që gjatë periudhës otomane, kisha mund të jetë kthyer në ndonjë karakoll ushtarak në kontroll të rrugës së shkurtër Zerqan-Tiranë, në linjën Valikardhë-Tërnovë-Martanesh-Bizë-Shëngjergj-Tiranë.

Fig. 35a. Pamje e kishës së Kojzakut

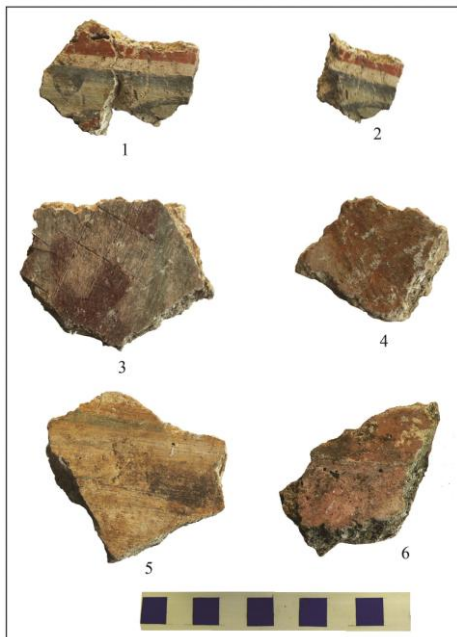

Fig. 35b. Suva polikrome të kishës së Kojzakut

6. Objekte arkeologjike:

Sipas të dhënave arkeologjike, gjurmët më të hershme të banimit të luginës së Bulqizës i takojnë shek. XII-IX para Kr. dhe topografikisht lidhen me territorin e fshatit Vajkal ($x-41^{\circ}31'9''$, $y-20^{\circ}17'13''$, $z-750-800m$). Përveç tyre, në afërsi të Vajkalit janë gjetur edhe objekte të tjera, që dokumentojnë banimin e kësaj zone, në periudhat e mëposhtme prehistorike dhe historike:

a. Periudha e tranzicionit nga Bronzi i Vonë në Hekurin e Hershëm (shek. XII-IX para Kr.). Kësaj periudhe i përkasin dy objekte prehistorike, të gjetura pranë kodrinës “Suka e Lepurit”, të fshatit Vajkal, përkatësisht një majë heshte bronzi dhe një kantar pseudominoen, që përfaqësojnë inventarin e një varri të shkatërruar ilir të periudhës submikene ose protogeometrike.

a1. Majë heshte bronzi. Gjetur në fshatin Vajkal. Ruhet në Muzeun Historik të Peshkopisë (më tej: MHP), nr.inv.1472, fig. 36a, 1. Është e tipit fletë ngushtë në trajtën e gjetes së shelgut, me bisht tubiform me prerje rrethore. E gjithë fleta përshkohet nga një kurriz konik gypor,

gjithashtu me prerej rrethore. Supet i ka të rrumbullakuara, ndërsa bishti gypor fare afër fletës, përshkohet horizontalisht nga dy vrima përçinash. Gjatësia e përgjithshme 20.5cm, gjatësia e fletës 10cm, gjerësia maksimale e fletës 2.4cm. Është një variant i majës së heshtës së tipit me fletë në trajtë gjethi. Është e ngjashme me heshta analoge të tumës IV të Pazhokut⁸⁹ etj. Datimi më i mundshëm: periudha submikene (1125-1050 para Kr.) ose protojeometrike (1050-900 para Kr.)⁹⁰.

a2. Devegjake ilire e restauruar. Gjetur në fshatin Vajkal (Bulqizë). Ruhet në MHP. Nr.inv.1471, fig. 36a, 2. Lartësi 9cm, diametri i grykës 6cm dhe i trupit 11cm. Ka trup dykonik të theksuar, qafë të shkurtër, buzë të drejta dhe fund konkav. Vegjët vertikale me prerje eliptike, që lartësohen mbi grykë, i ngjiten enës në zonën e shpatullave, mbi vijën shumë të theksuar të karrinimit. Është punuar me brum argjilor të pastruar, me pak grimca kuarci, me pjekje dhe lëmim të mirë. Mungesa e zburimit dhe dykoniciteti i theksuar, i japin enës së Vajkalit, veçori lokale në raport me enët analoge të kulturës ilire të kësaj periudhe. Datohet në periudhën submikene ose protojeometrike, nga shoqërimi i saj me majën e heshtës të përshkruar më lart⁹¹.

Fig. 36a1-2. Vajkal: Heshtë bronzi dhe dyvegjake ilire

b. Periudha e zhvilluar e epokës së Hekurit (shek. VIII-VII para Kr.)

b1. Majë heshte hekuri me fletë në trajtë gjethi. Është gjetur në Qafën e Buallit, në skajin perëndimor të luginës së Bulqizës (x-41°28'54",

⁸⁹ BODINAKU 1982, 79, tab.V,3.

⁹⁰ BUNGURI 1989, 67-69, tab. I, 1; BUNGURI 2010, 253, tab. CIII, 1.

⁹¹ BUNGURI 2010, 253, tab. CIII, 2.

y-20° 11' 43", z-844m). Ruhet në MHP. Nr.inv.1471, fig. 36b. Gjatësia e përgjithshme është 19cm, gjatësia e fletës 11.5cm dhe gjatësia e tunit 7.5cm. Përfshihet në tipin e heshtave me fletë në trajtë gjethe plepi, me gjerësi max. 4.2cm, të përshkruar nga kurrizi gjatësor me prerje rombike, tun tubiform me prerje rrethore dhe diametër max. 2cm. Në anën e jashtme, përkatësisht në 1/3 e gjatësisë së tij, tuni është i hapur. Raporti i gjatësisë së tunit me gjatësinë e përgjithshme të heshtës është 1:2.5. Datohet në periudhën e zhvilluar të epokës së Hekurit, shek. VIII-VII para Kr.⁹².

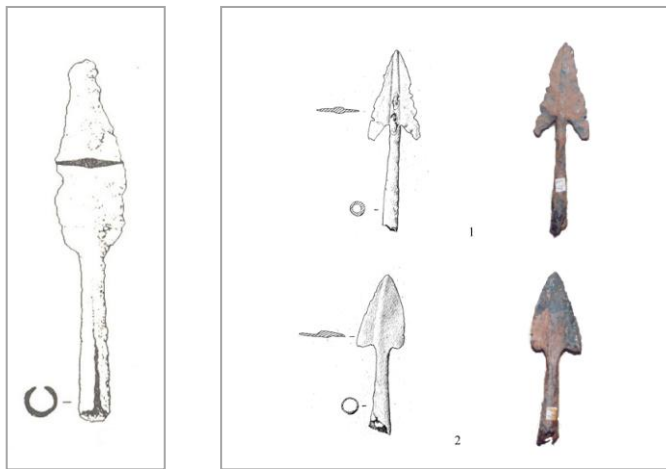

Fig. 36b. *Majë heshte hekuri (Qafë Buall)*; 36c. *Maja shigjetash mesjetare (Vajkal)*

c. Periudha mesjetare paraosmane dhe periudha e Skënderbeut (shek. XIV-XV pas Kr)

c1. Majë shigjete hekuri. Zbuluar nga punimet bujqësore në fushën e fshatit Vajkal. Ruhen në MHP, nr. inv. 44, fig. 36c, 1. Përmasat: gjatësia e përgjithshme 8.5cm, gjatësia e fletës 4cm, gjerësia e fletës 2cm, gjatësia e bishtit konik 4.2cm, diametri i bishtit 0.6-0.8cm. Është e tipit me fletë në trajtë gjethi, me veshëza të zhvilluar, me bisht konik gypor. Fleta me prerje trekëndëshe, përshkohet nga një kurriz gjatësor me prerje ovale në të gjithë gjatësinë e saj.

⁹² BUNGURI 2010, 256, tab. CVI, 12.

c2. Majë shigjete hekuri. Zbuluar nga punimet bujqësore në fushën e fshatit Vajkal. Ruhen në MHP, nr. inv. 45, fig. 36c, 2. Përmasat: gjatësia e përgjithshme 7.2cm, gjatësia e fletës 3.2cm, gjerësia e fletës 1.7cm, gjatësia e bishtit konik 3.6cm, diametri i bishtit-0.8-1cm. Është e tipit me fletë në trajtë gjethi, pa veshëza, me bisht konik gypor. Në dallim nga maja e shtizës nr. 1, ka fletë me prerje trekëndëshe të shtrirë dhe kurriz shumë të lehtë gjatësor. Maja shigjetash me forma të ngjashme njihen në periudhën e hershme mesjetare, të zbuluara në varrezat e kulturës arbërore të Krujës⁹³, Lezhës⁹⁴, kalasë së Dalmaces⁹⁵, kështjellës së Pogradecit⁹⁶ etj., dhe vazhdojnë të përdoren edhe gjatë shek. XIV-XV pas Kr.

c3. Valikardhë (x-41° 30' 24"; y-20° 19' 8", z-625m). Enë e tipit ojnohe. Zbuluar nga punimet bujqësore në fshatin Valikardhë të Zerqanit (Bulqizë) (x-41° 30' 24"; y-20° 19' 8", z-625m). Ruhet në Muzeun Arkeologjik, Tiranë, nr. inv. 16478. Përmasat: lartësi 13.5cm, diametri i trupit-9cm, diametri i fundit 7cm, pesha 290gr., fig. 37a. Ena ka grykë trifletëshe me diametër 5.5cm, lëfyt të holluar në majë, trup të fryrë sferik, që veçohet nga gryka me një profilim të lehtë, fund të sheshtë dhe vegjë biforata të thyer. Është punuar me brum të pastër argjilor me ngjyrë rozë dhe ka pjekje shumë të mirë. Ajo është lyer me angobë të hollë të kuqëremtë në rozë dhe është zbukuruar me glazurë polikrome të tipit "*maiolica arcaica*"⁹⁷. Zona e zbukuruar përfshin të gjithë trupin e enës, nga fundi deri në buzë. Motivet me karakter gjeometrik përfaqësohen nga dy shirita në formë të gërmës"U", të alternuar me shirita të valëzuar vertikalisht, të gjitha këto të realizuara me pastë të gjelbër. Fusha e shiritave në formë U-je, është e mbushur me pastë të bardhë, e cila nga pjekja në disa vende ka fituar qelqëzim me ngjyrë portokalli. Është enë e kushtueshme importi, e sjellë ose nga brigjet italice, ku enë të tilla gjenden në Pulia, Bari, Venecia etj., dhe datohen në vitet 1350-1450 pas Kr.⁹⁸. Gjetja e saj në afërsi të qytezës së Valikardhës, dëshmon për një standard relativisht të lartë ekonomik e kulturor të përdoruesve të saj. Enë të ngjashme, të zbukuruar me "*sgraffito*

⁹³ ANAMALI-SPAHIU 1979-1980, 57, tab. IV, 7.

⁹⁴ PRENDI 1979-1980, 131, tab. XVII; 1-3.

⁹⁵ SPAHIU 1964, 82.

⁹⁶ ANAMALI 1979-1980, 231, tab. XI, 5.

⁹⁷ CRESCENZO 1992, 38-49.

⁹⁸ *Idem.*

polychrome” vazhdojnë të përdoren edhe gjatë shek. XV dhe në fillim të shek. XVI pas Kr., kur shënojnë një përhapje mjaft të gjerë në gjithë Egjeun dhe Mesdheun Lindor⁹⁹.

c4. Mokër bloje, e fragmentuar. Gjetur gjatë survejimit të vitit 2018, në sipërfaqen e kreshtës së “Kullës së Skënderbeut”. Përmasat: diametër 52cm, trashësi 6cm dhe diametri i vrimës së aksit-5cm (fig. 37b). Mokra të tilla bloje janë të zakonshme në vendbanimet mesjetare kudo në Shqipëri dhe më gjerë.

Fig. 37a. Ojnohe (Valikardhë)

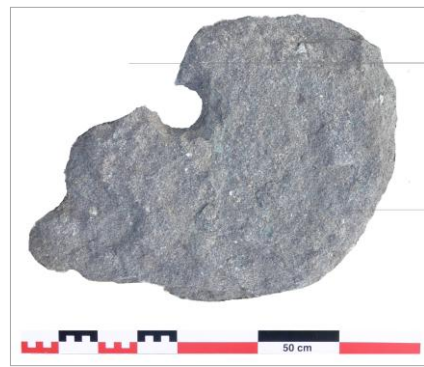

Fig. 37b. Gurë mokre (Kulla e Skënderbeut)

7. Edhe njëherë mbi lokalizimin e Vajkalit

Në fushën e Vajkalit (fig. 38) brenda vitit 1465 janë zhvilluar dy beteja të përgjakshme midis ushtrisë

shqiptare të udhëhequr nga Gjergj Kastrioti Skënderbeu dhe ushtrive osmane të Sulltan Mehmetit II, të drejtuara nga renegati B. Pasha (Badera).

⁹⁹ VROOM 2005, 143, tab. 2.3.

Fig. 38. Pamje nga fusha e Vajkalit (Bulqizë)

Lokalizimin e toponimit Vajkal¹⁰⁰, e ka bërë vetë M. Barleti, kur shkruan mbi betejën e parë të Vajkalit, midis Skënderbeut dhe renegatit B. Pasha (Badera): *“Kampi i skënderbegasvet ishte në një luginë të këndshme dhe të hapët, që zgjatej përpara dhe që e kish emrin Valkali”* ndërsa ushtria osmane i *“kishte ngritur çadtrat nga ana tjetër e luginës, pranë një mali, i cili i jepte fund Valkalisë dhe nëpër të cilin kalohej përmes grykash e ngushticash.”*¹⁰¹. Në kohën tonë ky lokalizim është

¹⁰⁰ Terreni fushor ku është vendosur fshati *Vajkal*, në shek. XV-XVI duket se nuk ka qenë i banuar dhe ka qenë njohur thjeshtë si toponim i lidhur me pjesën lindore të luginës së Bulqizës, përderisa një fshat me këtë emër nuk përfshihet në regjistrat kadastrorë osmanë të viteve 1467 (Krhs. *Defteri emëror i vilajetit të Dibrës, Dulgobërdës, Rjekës, Çermenikës dhe të tjerave, mars 1467*, Arkivi i Institutit të Historisë, A-III-315 (përkthyer nga V. Buharaja). Ky fakt në të vërtetë e përforcon lokalizimin e vendbetëve të Vajkalit në këtë luginë, pasi betejat kalorsiake të mesjetës, nuk mund të zhvilloheshin në qendra të banuara. Në mesin e shek. XVII, Vajkali rezultoi i banuar dhe përbëhet nga 3 fshatra, sipas një relacioni kishtar të dy misionarëve italianë të vitit 1668-1669: *“Në Valkal (Valcal) ishin tre fshatra; njeri ka pasur 10 shtëpi të krishtera, tjetri 4 dhe i treti rreth 20. Kishin priftin dhe kishën e tyre dhe në to kishte shumë shtëpi myslimane”*. (Cituar sipas BİÇOKU 2016, 167-168, shën. nr. 537)

¹⁰¹ BARLETI (1537), 1964, XI, 450.

mbështetur nga H. Ceka-J. Adami gjatë vizitës së tyre në Vajkal në vitin 1951¹⁰² dhe në pikëpamje gjuhësore është argumentuar nga E. Çabej, që ka shënuar se “*forma më e vjetër e tij duhet të ketë qenë Valkal, Valchalia (te Marin Barleti (1537), emri i një luginë në krahinë të Dibrës, që përbën rrugë kalimi*”, emër si “*luginë, udhë, rrugë kalimi*”, që mund të ketë ardhur prej latinishtes “*vall(is) callis “luginë, rrugë”*”¹⁰³. Lokalizimi i mësipërm nuk është pranuar nga K. Biçoku, që mendon se Vajkali duhet vendosur diku në lindje të Ohrit, hipotezë e pasqyruar edhe në Historinë e Shqipërisë të vitit 2002¹⁰⁴. Sipas tij, emri *Valkal-Vajkal* rrjedh nga bashkimi i emrave “*val*” dhe “*kal*” dhe do të thotë “*luginë e kuajve*”, toponim që u dashka lokalizuar diku në lindje të Ohrit, ku “*kishte bar të bollshëm për të ushqyer kafshët*”¹⁰⁵ (!), mendim i përsëritur edhe në një botim të kohëve të fundit¹⁰⁶.

Argument i pakundërshtueshëm i lokalizimit të betejës së Vajkalit në Vajkal, është pa dyshim vetë fshati Vajkal dhe Fusha e Vajkalit, si dhe përputhja e plotë e tyre me Vajkalin e përshkruar nga M. Barleti. “Kulla e Skënderbeut” e ndërtuar mbi luginën e Vajkalit, në mbrojtje të “Rrugës së Arbërit” që kalonte përbri saj, është padyshim një argument i ri që e përforcon identifikimin e Vajkalit në Vajkal. Në të mirë të këtij identifikimi flasin gjithashtu edhe një varg toponimesh nga gjeografia historike, si “Vajkal”, “Fusha e Vajkalit”, “Valikardhë”, “Fusha e kalasë”

¹⁰² CEKA- ADAMI 1951, 3.

¹⁰³ ÇABEJ 2008, 587.

¹⁰⁴ BIÇOKU 2002, 449-450. Paraqitja e pikëpamjes individuale dhe subjektive të një studiuesi, si mendim zyrtar dhe i institucionalizuar i historiografisë shqiptare, është sipas pikëpamjes tonë, i gabuar dhe jo në përputhje me kriteret shkencore të botimeve institucionale. Në një botim zyrtar, kërkohet më së paku, të paraqiten dy hipotezat e ndryshme mbi lokalizimin e një vendbeteje apo lokacioni historik, dhe jo të paraqitet si e mirëqenë vetëm njera prej tyre dhe të injorohet mendimi i kundërt, siç ka ndodhur në këtë rast, aq më tepër, kur alternativa e dytë është, sipas bindjes sonë, krejtësisht e vërtetë.

¹⁰⁵ Për më tepër po citojmë autorin e kësaj hipoteze: “*Kur përshkruan Valkalin, M. Barleci tregon se ishte luginë pranë malit Bigë (Furkë), emër mali e vargmali ky në lindje të qytetit të Ohrit... Vetë M. Barleci ka treguar se Valkali ishte luginë, prandaj ai toponim i latinizuar është i përbërë nga dy fjalë (Val dhe Kal), prej të cilëve, e para me siguri shqipërohet “luginë” dhe e dyta lidhet me “kalë”. Të dyja së bashku zëbërthehen në shqip “Lugina e Kuajve”. Ky emër dëshmon se në këtë luginë kuajt e ushtrive çlodheshin dhe se aty kishte bar të bollshëm për të ushqyer kafshët”. Krhs. BIÇOKU 2006a, 81-82; BIÇOKU 2006b, 82.*

¹⁰⁶ BIÇOKU 2016, 163.

(Valikardhës), “Shkëmbi i kullës së Skënderbeut”, “Kulla e Skënderbeut”, “Çardaku i Skënderbeut”, “Liqeni i Skënderbeut”, “Përroi i Skënderbeut”, “Gurra e Kuqe”, “Gurët e Skënderbeut”¹⁰⁷ etj. Fortifikimet mesjetare dhe të dhënat arkeologjike të paraqitura më lart, dëshmojnë se gjatë epopesë Skënderbejane, rritet ndjeshëm numri i vendbanimeve dhe fortifikimeve ushtarake, dukuri që përputhet me burimet historike, sipas të cilave, Dibra, shndërrohet në këtë periudhë në një rajon strategjik të luftërave çlirimtare të popullit shqiptar, nën udhëheqjen e Heroit tonë Kombëtar, Gjergj Kastriot Skënderbeut. Kërkimet e ardhshme arkeologjike, do të sjellin, pa dyshim, të dhëna më të plota mbi fortifikimet e periudhës së Skënderbeut edhe në rajonin e Dibrës.

Fig. 39. Monumenti i Skënderbeut në Vajkal

¹⁰⁷ Në vendin e quajtur "Gurët e Skënderbeut", në skajin jugor të luginës së Vajkalit, me datë 27.05. 2017 është vendosur monumenti i Gjergj Kastrioti Skënderbeut, në kujtim të dy betejave të Vajkalit të udhëhequra prej Heroit tonë Kombëtar. Monumenti ka lartësi 3.00m dhe gjerësi 2.50m. (fig. 39).

*S u m m a r y*NEW ARCHAEOLOGICAL DATA ON SOME UNKNOWN SKANDERBEG'S
FORTIFICATIONS IN DIBRA REGION

Koxhaxhik's castle lies at Zhupa area, between Dibra and Struga, in the eastern edge of Dibra area (FYROM). It was located at the top of a very rocking crest among the villages Koxhaxhik on southeast and Breshtan on northwest. Its altitude is 1160m above the sea level, whereas its relative height is 360m. It has a very strategic favourable position, easy controlling the road Ohër-Dibër through the Drini i Zi valley. This is a very important road, which join the two most important transbalkanian roman vias: the ancient via Egnatia on the south (Ohrid basin) and the Lissus-Naissus on the north (Kukës basin). Being the northern branch of via Egnatia, Drini i Zi road was the very strategic corridor through the prehistoric times to nowadays. At Koxhaxhik's castle there are some traces of its inhabitation since the late bronze age and early iron age, as well as the late antiquity period and the mediaval ones. There are some parts of its late antiquity period and mediaval ones fortification system, on the upper platform of its even rocking surface, at the so-called "citadel". Its even surface has a polygonal plan with perimeter 145m, 58m long and 34m wide, and a surface nearly 1600m². The surrounding walls follow the lines of the crest, except the southern side, including inside of the defended surface two narrow terraces with good dwelling conditions. The surrounding wall used the defense abilities of the rocking crest, somewhere including in its structure the natural rocks, or interrupting itself where its slopes are rocky or very steep ones. The nowadays wall's remains consist by 7 tracts of the surrounding walls, respectively 2.00m, 3.50m, 6.00m, 2.10m, 9.00 m, 6.00m and 22m long and its seeing perimeter 50.60m. The wall of the Late antiquity period is actually the earliest fortification of Koxhaxhik's castle. We could see it in the outer line wall of its tower. It had been builded with river and natural stones related with limestones mortar, by *opus incertum* technique. The castle had nearly been refortificated in mediaval period, fulfilling the damaged parts and rebuilding the new ones lines of them. To the Mediaval period belong all the remains tracts, named A-G, 50.60m long in generally, including the outer second wall of the its tower. Their height moves from 1.00m to 2.50-3.00m, whereas their width moves from 1.40 to 1.70m. A similar width of surrounding walls have already been seen in some other mediaval castles of Albania, such as the castle of Kruja, Shurdhahu(near Scodra), Daula (Kurbin), Stelushi(Dibër-Mat), Guri i Bardhë (Petralba) etc. In the chronological viewpoint, the mediaval fortification of Koxhaxhik's castle belong to the XIV-XV centuries A.D. To this period

conform the technique of building of the surrounding walls, their narrow width, the techniques features of the mortar determined by the limestones, the using of the iron building scaffold etc. To the medieval preosman period of the XIV-XV centuries A.D. belong nearly all the the fragments of vessels founded on this castle and its varosh. There are a prevalence of the kitchen vessels with brown and brown to black colour clay, with good baking towards the sparse table ones with cleaner clay in ocre or light red colour, sometimes decorated in white geometric painting. The similar forms of vessels have been discovered in some other medieval castles, such as at the castle of Stelush, Petrela, Daula, Kruja etc. The new archaeological data confirm that this castle had been inhabited since the LBA and the EIA. It had been fortified with surrounding walls for the first time at the late antiquity period, whereas at the medieval ones, probably at XIV-XV centuries A.D it had been refortified. This period was the most intensed life ones on this castle and its varosh. The above mentioned archaeological and historical arguments make us to believe that the wellknown medieval town of Sfetigrade can be identified in the Koxhaxhik's castle and its varosh. Skanderebeg's tower at Vajkal is without doubt another strong argument to support the identification of Vajkal in Vajkal. The archaeological data presented briefly above, proves that the fortifications in Dibra region was increased especially during the XIV-XV cent. AD. The accuracy of Barlet's descriptions is confirmed by the archaeological surveys as well as by the historical geography und the identiphication of Scanderbeg's fortifications and his battles' places locations. We hope that the archaeological information presented here, would be helpful to enrich our knowledge on the archaeological data about the Skanderbeg's fortifications in Dibra region. We need to correct the subjective and voluntarist viewpoints, published in our historical literature, e.g. about the Koxhaxhik and Modrica's castles, as well as Vajkal's location.

Bibliografia

- ADHAMI 1971: S. ADHAMI, "Gjurmime rreth themelimit dhe rindërtimeve kryesore të kalasë së Krujës", *Monumentet*, 1971/1, 87-101.
- ANAMALI 1967: S. ANAMALI, "Stelushi qytet i Skënderbeut në Mat. (Të dhënat e gjurmëve arkeologjike) (Stelushi, ville de Skënderbeg a Mat)", *Studime historike* 1967/4, 105-112.
- ANAMALI 1969: S. ANAMALI, *Kalaja e Varoshit në Mat–Stelushi, një hallkë e sistemit mbrojtës të Skënderbeut*. "Konferenca e Dytë e Studimeve Albanologjike", Tiranë 1969, vëll. I. 249-253.
- ANAMALI 1979-1980: S. ANAMALI, "Kështjella e Pogradecit", *Iliria* IX-X, 1979-1980, 211-236.

- ANAMALI-SPAHIU 1979-1980: S. ANAMALI-H. SPAHIU, "Varreza arbërore e Krujës", *Iliria* IX-X, 1979-1980, 47-79.
- ANDREA 1990: ZH. ANDREA, "Vendbanimi shpellor i Nezirrit", *Iliria* 1990/2, 5-45.
- ANDREA 1996: ZH. ANDREA, "Vendbanimi i Zagorës", *Iliria* 1996/1-2, 21-55.
- BARLETI 1537 (1964): M. BARLETI, *Historia e jetës dhe e veprave të Skënderbeut* (ribotim i vitit 1537: përkthimi nga origjinali S. Prifti). Tiranë 1964.
- BIÇOKU 2002: K. BIÇOKU, "Luftrat e mëdha shqiptaro-osmane të viteve 60. Qëndresa e shqiptarëve të Moresë. Fitoret e ushtrisë shqiptare në vitet 1462-1465", në *Historia e Popullit Shqiptar*, vëll. I, Akademia e Shkencave e Shqipërisë, Instituti i Historisë, Tiranë 2002, 449-450.
- BIÇOKU 2003: K. BIÇOKU, "Dibra dhe Koxhaxhiku në kohën e Skënderbeut", "Studime historike", 2003/1-2, 7-29.
- BIÇOKU 2006a: K. BIÇOKU, "Shtrirja lindore e zotërimeve të Kastriotëve", Konferenca shkencore Ndërkombëtare "Skënderbeu dhe Evropa" (9-10.12. 2005). Tiranë 2006, 61-82.
- BIÇOKU 2006b: K. BIÇOKU, "Shtrirja lindore e zotërimeve të Kastriotëve", në *Revista Albanica*, nr. 62, nëntor 2006, 79-82.
- BIÇOKU 2016: K. BIÇOKU, *Toponimet mesjetare për studimin e Historisë së Skënderbeut*, Tiranë 2016.
- BISLIMI 2005: M. BISLIMI, *Kryengritja e Skënderbeut në krahinën e Dibrës*. Simpoziumi „Skënderbeu dhe Dibra“. (Dibër 2 mars 2003), Shkup 2005, 164-172.
- BITRAKOVA-GROŽDANOVA 1966: V. BITRAKOVA-GROŽDANOVA, *Prilog kod antičkata na Debarskijot kraj*. Spisanje na Sojuzot na družvata na istoričarite na Republika Makedonija, Skopje 1966.
- BODINAKU 1982: N. BODINAKU, "Varreza tumulare e Pazhokut. Gërmime të vitit 1973.", *Iliria* 1982/1 (XII), 48-89.
- BOZHORI-LIÇO 1975: K. BOZHORI-F. LIÇO, *Burime tregimtare bizantine për historinë e Shqipërisë*. Tiranë 1975.
- BUNGURI 1989: A. BUNGURI, "Armë ilire në krahinën e Dibrës", *Iliria*, 1989/1, 67-73.
- BUNGURI 2009: A. BUNGURI, "Kalaja e Koxhaxhikut (Dibër)", *Studime historike*, 2009 (1-2), 27-56.
- BUNGURI 2010: A. BUNGURI, *Prehistoria e Dibrës*. Tiranë 2010.
- BUNGURI 2011: A. BUNGURI, "Të dhëna arkeologjike nga Çidhna e Poshtme (Dibër)", *Candavia*, nr. 3, 2011, 197-219.
- BUNGURI 2014: A. BUNGURI, "Të dhëna të reja mbi periudhën romake, antike të vonë dhe mesjetare në rajonin e Dibrës", *Candavia*, nr. 4, 2014, 285-308.

- CEKA 1952: H. CEKA, "Vërejtje mbi disa të dhana topografike rreth luftave të Skënderbeut sipas Barletit, *Buletin i Shkencave Shoqërore*, nr.3, 1952.
- CEKA- ADAMI 1951: H. CEKA-J. ADAMI, "Raport mbi ekspeditën në Peshkopi, Mat e rrethe", *Arkivi i Institutit Arkeologjik*. Tiranë, 1951.
- CRESCENZO 1992: A. DE CRESCENZO, *Ceramische invetriate e smaltate*. De Crescenzo invetriate e smaltate del Castello di Salerno del XII et XV secolo. Napoli 1992.
- ÇABEJ 2008: E. ÇABEJ, *Studime shqiptare, Vepra të zgjedhura*. Prishtinë 2008.
- DEFTERI 1467: "Defteri emëror i vilajetit të Dibrës, Dulgobërdës, Rjekës, Çermenikës dhe të tjerave, mars 1467", *Arkivi i Institutit të Historisë*, A-III-315 (përkthyer nga V. Buharaja).
- GARAŠANIN 1983a: M. GARAŠANIN, "Podunavsko- Balkanski Kompleks Ranog Bronzanog Doba", *Praistorija Jugoslavenkih Zemalja*, IV, Sarajevo 1983, 463-470.
- GARAŠANIN 1983b: M. GARAŠANIN, "Razvijeno Bronzano Doba i Prelazni period (Gvoždено Doba I) Makedonije,, *Praistorija Jugoslavenkih Zemalja*, IV, Sarajevo 1983, 786-798.
- HOXHA 1979: A. HOXHA, "Mbi lokalizimin e fushës së betejës së Torviollit", "Studime historike", 1979/3, 229-236.
- HOXHA 1989: A. HOXHA "Mbi lokalizimin e fushës së betejës së Torviollit", *Studime për epokën e Skënderbeut*, II, Tiranë, 1989, 564-572.
- HOXHA 2011: G. HOXHA, "Një pagëzimore paleokristiane nën themelet e kishës së Shën Kollit në Lezhë", *Iliria XXXV* (2011), 285-306.
- HOXHA 2016: G. HOXHA, "Konteksti arkeologjik i truallit dhe pejsazhit rrethues të kishës së Shelbuemit në Rubik (The archaeological context of the site and surrounding landscape of the Salvation church in Rubik)", *Hylli i Dritës*, 2016, nr. 2, 151-171.
- HYSA 2005: M. HYSA, *Sfetigradi si pikë strategjike, si lokacion, si konfiguracion dhe si arenë e luftës*. Simpoziumi „Skënderbeu dhe Dibra“ (Dibrë 2 mars 2003), Shkup 2005, 103-117.
- INALÇIK 1969: H. INALÇIK, *Krahina e Krujës dhe e Dibrës rreth vitit 1467, "KSA" (II)*, Tiranë 1969.
- ISLAMI-CEKA 1965: S. ISLAMI-H. CEKA, "Të dhëna të reja mbi lashtësinë ilëire në territorin e Shqipërisë", "Konferenca e Parë e Studimeve Albanologjike", (15-21 Nëntor 1962), Tiranë 1965, 441-456.
- JASTREBOV 1904: I. S. JASTREBOV, *Staraja Srbija i Albania*, Beograd 1904.
- JUBANI 1972: B. JUBANI, "Qeramika ilire e qytezës së Gajtanit", *Iliria II*, 1972, 377-403.
- KACA 2003: I. KACA, *Rrugët e vjetra të Dibrës*, Tiranë 2003.
- KACA 2012: I. KACA, *Dibra në faqet e një ditari arkeologjik*, Tiranë 2012.

- KARAISKAJ 1979-1980: GJ. KARAISKAJ, "Gradishta e Symyzës në periudhën e vonë antike dhe në mesjetë", *Iliria*, IX-X, 1979-1980, 171-187.
- KARAISKAJ 1985: GJ. KARAISKAJ, "Furnizimi me ujë i kalasë së Shkodrës në mesjetë", *Monumentet*, 1985/1, 59-68.
- KARAISKAJ 2016: GJ. KARAISKAJ, *5000 vjet fortifikime në Shqipëri* (ribotim), Tiranë 2016.
- KOMATA 1969: D. KOMATA, "Disa tipare të qeramikës mesjetare në Shqipëri", *Illirët dhe gjeneza e shqiptarëve*, Tiranë 1969, 221-243.
- KOMATA 1982: D. KOMATA, "Të dhëna të reja arkeologjike nga Kalaja e Krujës", *Iliria*, 1982/1, 221-228.
- LLESHI 2005: Q. LLESHI, *Përshkrime dhe konstatime mbi Sfetigradin nga burime historike dhe gjurmime në terren*. Simpoziumi shkencor "Skënderbeu dhe Dibra" (Dibër 2 mars 2003). Shkup 2005, 195-202.
- MURRA 2005: M. MURRA, *Lokalizimi ibetejave të Skënderbeut në Dibër*. Simpoziumi „Skënderbeu dhe Dibra“ (Dibër 2 mars 2003), Shkup 2005, 123-146.
- Микүльчич 1999: И. Микүльчич, *Антички градови во Македонија*. Книга 8, Скопје 1999.
- NOLI 1962: F. S. NOLI, *Historia e Skënderbeut*, Tiranë, 1962.
- PALL 1965: F. PALL, "Il rapporti italo-aëlbanesi intorno alla meta del secolo XV (Documenti inediti con introduzione e note storico-critiche)", *Archivio storico per le provincie napoletane*, IV, Napoli 1965.
- PRENDI 1966: F. PRENDI, „La civilisation prehistorique de Maliq“, *Studia Albanica*, 1966/1, 255-280.
- PRENDI 1969: F. PRENDI, "Vendvarrimi i Skënderbeut. (La sepulture de Skanderbeg)", *Konferenca e Dytë e Studimeve Albanologjike* (12-18 janar 1968), vol. I. Tiranë 1969, 241-247.
- PRENDI 1974: F. PRENDI, „Vështrim mbi kulturën e periudhës së parë të epokës së hekurit në Shqipëri“, *Iliria* III, 1974, 103-121.
- PRENDI 1977-1978: F. PRENDI, „Epoka e bronzit në Shqipëri“, *Iliria* VII-VIII, 1977-1978, 5-25.
- PRENDI 1979-1980: F. PRENDI, "Një varrezë e kulturës arbërore në Lezhë", *Iliria* IX-X, 1979-1980, 123-142.
- PRENDI 1982: F. PRENDI, „Die Bronzezeit und der beginn der Eisenzeit in Albanien“, *Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v. Chr.*, Berlin 1982, 203-233.
- SADIKU 1971: H. SADIKU, "Kontribut për hartën arkeologjike të rrethit të Dibrës", *Buletin Arkeologjik*, 1971, 220-224.
- SARAÇI 1987: GJ. SARAÇI, "Kalaja e fshehtë e Skënderbeut pranë fshatit Daulë (rrethi i Krujës)", *Iliria* 1987/1 (XVII), 203-214.

-
- SPAHIU 1964: H. SPAHIU, "Gërmime të vitit 1961 në varrezën e hershme mesjetare të kalasë së Dalmaces", *Studime historike*, 1964/3, 71-96.
- SPAHIU-KOMATA 1974: H. SPAHIU-D. KOMATA, "Shurdhahi-Sarda, qytet i fortifikur mesjetar shqiptar", *Iliria* III, 1974, 257-313.
- STERN 1997: E. J. STERN, "Excavation of the Courthouse Site At Akko. "The Pottery of the Crusador and Ottoman periods", *Atiqot*, XXXI, 1997, 48-50.
- SHAROFI (1968) 2003: H. SHAROFI, *Historia e Dibrës*, vëll. I, 1968, Tiranë 2003.
- VROOM 2005: J. VROOM, "Polychrome sgraffito wares from Italy", In: *Byzantine to modern Pottery in the Aegean (An introduction and field guide)*, Parnassus Press 2005.

